

KS. RYSZARD KAMIŃSKI

ASPEKT HISTORYCZNY PRZYNALEŻNOŚCI DO PARAFII

WSTĘP

Parafia jest podstawową strukturą organizacji kościelnej, miejscem spotkania chrześcijanina z Kościołem. Gwałtowne przemiany cywilizacyjne zmieniły środowisko społeczne i ukazały parafię i duszpasterstwo parafialne w nowych wymiarach. Parafia, nawet najbardziej tradycyjna, przeszła pod wpływem tych przemian dostrzegalną ewolucję. Całość życia społecznego, bazująca poprzednio na sąsiedztwie i relacjach osobowych, stała się obecnie bardziej złożona i skomplikowana. Ma to poważne konsekwencje w życiu parafialnym. Stąd z konieczności parafia stała się przedmiotem zainteresowań tak teoretyków¹, jak i praktyków duszpasterstwa². Poszukuje się adekwatności duszpasterskiej w nowym

¹ Problematyce parafii poświęconych było wiele kongresów, kolokwium i sympozjów. Wymienimy tu tylko niektóre z nich: Konferencja Międzynarodowa socjologii religii w Louvain w 1956 r.; Europejskie Kolokwia odbywane kolejno: 1961 w Lozannie, 1963 w Wiedniu, 1965 w Kolonii, w 1967 w Barcelonie, w 1969 w Turynie, w 1971 w Strasburgu, w 1973 w Heelen, w 1975 w Lizbonie, w 1977 w Namur. Problematyce parafii poświęcone były Wiedeńskie Dni Duszpasterskie przez kilka lat oraz Zjazd Krajowy w Besancon w 1946 roku, Kongres Krajowy w Lille w 1948 roku, Zjazd Krajowy w Wersailles w 1949, Zjazd Krajowy w Paryżu w 1961 roku, 53 Tydzień Społeczny Francji w 1965 roku. W Hiszpanii problematyce parafii poświęcony był Tydzień Diecezjalny w Saragossie w 1957 r. oraz I Tydzień Krajowy z 1958 r. We Włoszech parafia była przedmiotem IV Tygodnia Krajowego w Bolonii z 1954 r. oraz Tygodnia Krajowego *Aggiornamento pastorale* z 1971 r. W Polsce tej problematyce poświęcone były niektóre Dni Duszpasterskie na KUL w Lublinie, ATK w Warszawie oraz Wydziale Teologicznym we Wrocławiu.

² Przykładem tego są podejmowane eksperymenty parafialne w różnych krajach. Wymienimy tylko niektóre z nich: we Francji Sacré Coeur de Colombes, parafia Saint Severin w Paryżu, parafia Saint Sulpice w Paryżu, parafia S. Jacques

kontekście społeczno-religijnym³. W okresie masowych migracji, turystyki, ciągłego rozrastania się aglomeracji miejskich i równoczesnego *wyludniania się wsi* — szczególnie ostro ukazuje się sprawa przynależności terytorialnej do parafii⁴. Pod wpływem dokonujących się przemian nastąpiło u wielu wiernych rozluźnienie przynależności do Kościoła. Szczególnie jest to widoczne na poziomie parafialnym⁵.

Wśród czynników wywołujących trudności i zagrożenia oraz ułatwiających kształtowanie przynależności do parafii jedne mają charakter powszechny, inne — specyficznie lokalny⁶. Przynależność do parafii nie jest zjawiskiem stałym i inaczej kształtuje się w różnych okresach historycznych i poszczególnych środowiskach społecznych⁷.

Analiza przynależności do parafii powinna uwzględniać także aspekt historyczny tego zagadnienia, gdyż funkcjonowanie parafii współczesnej uwarunkowane jest jej spuścizną historyczną. Parafia przeszła długą drogę przeobrażeń, przyjmując kształt, z jakim spotykamy się dzisiaj. Dzisiejsze próby przystosowania tej struktury eklezjalnej do potrzeb współczesnych są jakby kontynuacją jej ewolucji historycznej.

Opracowanie historycznego aspektu przynależności do parafii dotyczy tak powstania systemu parafialnego, jak również długiej drogi historycznych przeobrażeń parafii. Dotyczy ono parafii jako wspólnoty i jako instytucji. Prześledzenie powstania i rozwoju historycznego parafii umożliwi — jak się wydaje — lepsze zrozumienie przynależności do parafii współczesnej oraz rzuci nieco światła na rozwój jej funkcji w przyszłości.

w Haut Pas, parafia St. Jacques w Nantes oraz w parafiach wiejskich: parafia Duerne w archidiec. Lyon, parafia Louannee, Plufur i Tremel w diecezji St. Briec itd. We Włoszech eksperymenty parafii Isolotto na przedmieściach Florencji i św. Bazylego w Rzymie. W Austrii parafie Machnstrasse w Wiedniu a także parafia św. Józefa w Luzernie, San Miquelito w Panamie, parafia Lansing w diecezji Michigan w USA oraz parafia studencka na uniwersytecie w Münster, parafia robotnicza w Linzu, parafia personalna w Klosterkirche w Monachium oraz parafia „Die integrierte Gemeinde” w Monachium, a także niektóre parafie w Polsce, o czym mowa w: *Biuletynie Odnowy parafii*, Koinonia 1 (1978) s. 45—56.

³ Por. F. Klostermann, *We wird unsere Pfarrei eine Gemeinde?* Wiu-Freiburg-Basel 1979; R. Pannet, *L'avenir de la paroisse — la paroisse de l'avenir*, Paris 1979; A. Mazzoleni, *Le strutture comunitarie della nuvoa parrocchia*, Roma 1973; Tenze, *L'evangelizzazione della parrocchia*, Roma 1975; O. Betz (red.), *Gemeinde von morgen*, München 1969; C. Floristan, *La parrocchia comunità eucaristica*, Brescia 1968; G. Aruanno-P. Rogliardi, *Parrocchie nuove*, Roma 1972; E. Leuninger, *Die missionarische Pfarrei*, Limburg 1981; G. Schneider, *Grundbedürfnisse und Gemeindebildung*, München-Mainz 1982.

⁴ F. Boulard, *Appartenance religieuse et pastorale*, w: *L'appartenance religieuse*, Bruxelles 1965, s. 195—196; C. Floristan, *Appartenance a l'Eglise et catechuménat*, w: *Paroisse et liturgie* 1971 nr 1 s. 483—494.

⁵ F. Boulard, art. cyt., s. 195.

⁶ J. Majka, *Perspektywy duszpasterstwa parafialnego*, w: *Dei Virtus*. Praca zbiorowa pod red. J. Kruciny, Wrocław 1974, s. 90—91.

⁷ Por. E. Pin, *De la paroisse rurale á la paroisse urbaine*, w: *Essais de sociologie religieuse*, Paris 1967, s. 453 n.

1. POCHODZENIE PARAFII

Parafia nie jest instytucją z ustanowienia Bożego, ale jest wytworem Kościoła historycznego. Została ona powołana do życia w określonych warunkach historycznych i podlega dziejowym przemianom⁸. Stąd naturalne okresy rozkwitu i zastoju, a nawet zaniku⁹. W przypadku parafii nie jest trwałe, z wyjątkiem jej celu teologicznego¹⁰.

Nie ma jednolitego poglądu w sprawie powstania parafii. Inaczej jej rozwój przebiegał na Wschodzie, a inaczej na Zachodzie¹¹. Wszystkie funkcje, jakie spełnia parafia, były sprawowane przez pierwotną gminę chrześcijańską¹², która stanowiła ramy życia kościelnego w pierwotnym Kościele. Uważa się te pierwotne gminy chrześcijańskie za pierwowzór późniejszych parafii¹³. Nie były to jednak parafie w dzisiejszym znaczeniu, gdyż na ich czele stał biskup, a nie prezbiter. Zachodzą podobieństwa organizacyjne między pierwotnymi gminami chrześcijańskimi a parafiami późniejszych wieków, ale nie możemy tych gmin identyfikować z parafiami, ani też w nich szukać podstaw teologicznych dla istnienia i funkcjonowania parafii¹⁴.

Chrześcijaństwo szerzyło się najpierw w miastach¹⁵. Chrześcijaństwo pierwszych wieków tworzyli jedną wspólnotę w granicach miasta. Stąd w Kościele pierwotnym parafia i diecezja utożsamiały się ze sobą¹⁶. Kościół biskupi początkowo był jedynym ośrodkiem kultu w mieście. Wokół biskupa gromadzili się duchowni różnych stopni, spełniając posługę w bezpośredniej zależności od niego. Poszczególne funkcje wykonywano kolegialnie, bez uwzględnienia podziału terytorialnego. Kościół w organizowaniu zgromadzeń wiernych odwoływał się do systemu osobowego¹⁷.

W pierwotnym Kościele zauważa się dużą różnorodność istniejących

⁸ O. Schreuder, *Die Kirchengemeinde: Typen und Leitbilder*, w: O. Betz (red.), *Gemeinde von morgen*, s. 57.

⁹ S. J. Kilian, *Theological Models for the parish*, New York 1976, s. 3.

¹⁰ D. Szabo, *La paroisse dans la structure écologique de la ville*, w: *Paroisses urbaines-paroisses rurales*. 5e Conference Internationale de sociologie religieuse Tournai 1958, s. 27.

¹¹ J. Majka, *Socjologia parafii*, Lublin 1971, s. 27.

¹² Chodzi tu o posługę słowa, kult eucharystyczny i troskę duszpasterską.

¹³ Por. C. Floristan, dz. cyt., s. 28 n.

¹⁴ A. L. Szafrński, *W poszukiwaniu pełnego obrazu parafii*, *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* 12 (1965) s. 35.

¹⁵ Działo się to głównie z dwu przyczyn: ludność wiejska na Wschodzie była stosunkowo nieliczna, całe życie grupowało się w miastach. Miasta miały ponadto żywy wzajemny kontakt i dlatego z nich docierała ewangelizacja do pozamiejskich osiedli czyli wsi. Por. J. Gaudemet, *La paroisse au moyen âge*, *Revue d'histoire de l'Eglise de France*, 63 (1973) nr 162, s. 6; J. Majka, dz. cyt., s. 28; B. Tonna, *Sociologia nella pastorale della parrocchia e della diocesi*, Roma 1969, s. 180.

¹⁶ C. Gerst, *Aux origines de la paroisse*, *Lumière et vie* 25 (1975) nr 123, s. 52; W. Seston, *Note sur les origines des paroisses rurales*, *Revue d'histoire et de philosophie religieuse* 15 (1935) s. 243—254.

gmin. Można mówić o kilku rodzajach organizacji, adaptowanych do potrzeb, jakie zaczęły się wyłaniać w związku z rozwojem gmin.

Gminy chrześcijańskie, rozwijające się w społeczności judaistycznej, opierały swój ustrój o istniejącą już instytucję *starszych*¹⁸. Spotykamy tu instancję regulującą życie gminy i stawiającą pewne wymagania odnoszące się do całej wspólnoty. Prezbiterzy mieli w tych gminach pewne funkcje porządkowe, a wolne działanie jednostek i całej gminy nie było w tych wspólnotach zawężone¹⁹.

Działalność gmin w środowisku hellenistycznym wyglądała inaczej. Gminy te znajdowały się pod silnym oddziaływaniem Apostoła Pawła²⁰. Mocniej niż w gminach judeo-chrześcijańskich doceniony był w nich element charyzmatyczny. Gmina stanowiła przede wszystkim wspólnotę charyzmatyczną różnych darów i służb²¹. Charyzmaty Ducha Św., poprzez miłość i wzajemną służbę, ukierunkowane były ku budowaniu wspólnoty. Pawłowe gminy, złożone z nawróconych pogan, początkowo nie miały wyraźnych struktur instytucjonalnych. O przynależności do tych gmin decydował element charyzmatyczny i osobisty wybór²².

Mimo wielości koncepcji występujących obok siebie gmin, istniała świadomość przynależności do jednego Kościoła Chrystusowego. Prześrzegano zasadę jedności w wielości²³.

Punkt wyjścia i ośrodek życia poszczególnych wspólnot stanowiło zmartwychwstanie Chrystusa. Cechami wyróżniającymi członków gminy a zarazem określającymi przynależność do niej, był chrzest i przyjęcie darów Ducha Św., Eucharystia, wspólnota wszystkich oraz udzielanie wzajemnej pomocy²⁴. Kościół miał świadomość, że nawet w tym, co

¹⁷ Por. J. Popot, D. Aime-Azam, *La paroisse*, Paris 1965, s. 41.

¹⁸ Można o tym wnioskować z Dz. Ap. i 1 Listu św. Piotra. Por. H. Holstein, *U początków wspólnoty chrześcijańskiej*, Warszawa 1981, s. 101.

¹⁹ Por. G. Hasenhüttl, *Charisma-Ordnungsprinzip der Kirche*, Freiburg-Basel-Wien 1969, s. 55.

²⁰ Por. J. Hainz, *Ekklesia. Strukturen paulinischer Gemeinde-Theologie und Gemeinde-Ordnung*, Regensburg 1972; R. Schnackenburg, *Ortsgemeinde und Kirche Gottes im ersten Korintherbrief*, w: H. Fleckenstein, *Ortskirche-Weltkirche*, Würzburg 1973, s. 32—47.

²¹ Por. J. Gnllka, *Geschichtlichen Amt und Gemeinde nach Paulus*, Kairos 11 (1969) s. 95—104; R. Schnackenburg, *Die Kirche im Neuen Testament*, Freiburg-Basel-Wien 1963², s. 71—74; H. Schürmann, *Kirche als offenes System*, *Internationale Katholischen Zeitschrift*, 1 (1972) s. 314—316.

²² Por. K. Kertelege, *Gemeinde und Amt im Neuen Testament*, München 1972, s. 109—112; H. Schürmann, art. cyt., s. 314.

²³ Por. P. V. Dias, *Kirche. In der Schrift und im 2. Jahrhundert*, w: *Handbuch der Dogmengeschichte (HDG)*, red. M. Schmaus i in., III, 3a, Freiburg-Basel-Wien 1974, s. 51—106; H. Wieh, *Konzil und Gemeinde. Eine systematisch-theologische Untersuchung zum Gemeindeverständnis des Zweiten Vatikanischen Konzils in pastoralen Absicht*, Frankfurt am Main 1978, s. 5; H. Küng, *Die Kirche*, Freiburg-Basel-Wien 1967, s. 320—329.

²⁴ Por. P. Dias, art. cyt., s. 38.

instytucjonalne i usługowe, jest on charyzmatyczny²⁵. Tak w całym kościele, jak w poszczególnej gminie²⁶ urzeczywistnia się *Ekklesia tou Theu* — ustanowiana przez Boga wspólnota tych, którzy wierzą, świadczą o tej wierze i zgodnie z wiarą postępują²⁷.

W okresie poapostolskim istniejące gminy utrzymywały między sobą, o ile okoliczności na to pozwalały, ścisłe związki i rozszerzały wspólną akcję misyjną. Ale i w tych wspólnotach ujawniały się wewnętrzne trudności. Powstawały spory, odczuwano wpływy gnostyckie. W takiej sytuacji pojawiły się w gminach chrześcijańskich tendencje porządkujące o szerszym zasięgu. Podkreślano znaczenie strukturalizacji i posługiwania zogniskowanego wokół instytucji presbiteratu²⁸.

Szczególną rolę w instytucjonalnym rozwoju grup odchodzących stopniowo od porządku charyzmatycznego, odgrywały urzędy. Przede wszystkim biskupom i presbiterom przypadało w udziale strzeżenie ciągłości wiary i ustalonego ładu²⁹. Wpływ biskupa na kolegium presbiterów nie da się jeszcze ustalić w listach pastoralnych³⁰. Zmienia się to wyraźnie od czasu Ignacego Antiocheńskiego, w którego pismach występuje już dobitnie trzystopniowa hierarchizacja posługiwania: presbiterat, episkopat, diakonat³¹ z zaznaczeniem wyższości stanowiska biskupa nad presbiterem³². Biskup jest tam kierującym i jednoczącym elementem wspólnoty, znakiem jedności, która znajduje swój szczególny wyraz w obchodzie Eucharystii³³. Na podstawie pism Ignacego Antiocheńskiego i innych Ojców II wieku, nie można jasno stwierdzić, jakie szczegółowe zadania przypadały biskupom³⁴, a jakie presbiterom i diakonom³⁵. Można jednak zauważyć w tym czasie przejście od kolegialnego kierownictwa gmin

²⁵ H. Holstein, dz. cyt., s. 76.

²⁶ U św. Pawła i w Dziejach Apostolskich pojęcie *Ekklesia* obejmuje tak pojedyncze gminy jak i cały Kościół. Por. H. Schürmann, *Ursprung und Gestalt. Brörterungen und Besinnungen zum Neuen Testament*, Düsseldorf 1970, s. 61—73; O. Linton, *Ekklesia*, w: *Reallexikon für Antike und Christentum*, red. T. Klauser, Stuttgart 1950, t. 4, s. 905—920.

²⁷ Por. W. Kasper, *Kirche und Gemeinde. Zur Vielheit und Vielfalt in der Kirche*, w: *Glaube und Geschichte*, Mainz 1970, s. 276; H. Wieh, dz. cyt., s. 10.

²⁸ Por. E. Käsemann, *Amt und Gemeinde in Neuen Testament*, w: E. Käsemann (red.), *Exegetische Versuche und Besinnungen*, Göttingen 1965², t. 1, s. 109—134; H. Holstein, dz. cyt., s. 69—70.

²⁹ Por. H. Conzelmann, *Geschichte des Christentums*, Göttingen 1971², s. 100.

³⁰ Por. H. Wieh, dz. cyt., s. 11; K. Kertlege, dz. cyt., s. 147n.

³¹ H. Holstein, dz. cyt., s. 101.

³² Por. P. Stockmeier, *Gemeinde im frühen Christentum. Geschichtliche Hinweis zu Strukturen und Modellen*, w: N. Hepp (red.), *Neue Gemeinmodelle*, Wien-Freiburg-Basel 1971, s. 26; E. Schweizer, *Gemeinde und Gemeinordnung im Neuen Testament*, Zürich 1959, s. 139—141.

³³ Por. H. Wieh, dz. cyt., s. 11.

³⁴ H. Holstein, dz. cyt., s. 70.

³⁵ Por. E. Schweizer, dz. cyt., s. 125—147; H. Müller, *Zum Verhältnis zwischen Episkopat und Presbiterat im Zweiten Vatikanischen Konzil. Eine rechtstheologische Untersuchung*, Wien 1971, s. 37; P. V. Dias, art. cyt., s. 113—120.

przez biskupów i prezbiterów do monarchistycznej zasady zarządzania przez jednego biskupa. W rozwoju ustroju gminy w pierwotnym Kościele występuje dążenie do silniejszego podkreślenia jedności w wielości, urzędu w stosunku do charyzmatu ³⁶.

W III wieku dokonała się dalsza rozbudowa ustroju gminy według modelu opisanego przez św. Ignacego Antiocheńskiego ³⁷. Znamienne dla tej fazy dziejów gminy jest umocnienie w niej stanowiska biskupa, który staje się przywódcą rozciągającym swą władzę nad wszystkie przejawy jej życia. On głosi wiarę przez przepowiadanie, czuwa nad czystością wiary oraz sprawowaniem liturgii, szczególnie chrztu i Eucharystii. Biskup jest też strażnikiem dyscypliny kościelnej, odpowiedzialnym za zachowanie ideałów życia chrześcijańskiego przez całą gminę ³⁸. Biskupowi podlega kolegium prezbiterów i diakonów. Coraz wyraźniej zarysowuje się też rozróżnienie między duchownymi i świeckimi ³⁹. Świeccy ponosili jednak nadal odpowiedzialność za gminę, o czym świadczy między innymi udział całej gminy w wyborze biskupa, będącego przedstawicielem jedności miejscowego Kościoła. Biskup reprezentował też dążenia gminy w stosunku do innych gmin biskupich. Wspólnota gmin biskupich wyrażała się w kontaktach gmin oraz w synodach, które były wyrazem troski o jedność kościelnej nauki i dyscypliny ⁴⁰.

Mimo prześladowań liczba chrześcijan wciąż rosła. W miastach, a szczególnie w Rzymie i Aleksandrii, jedyne miejsce kultu, którym była katedra biskupia, stało się niewystarczające. Już za papieża Ewarysta były w Rzymie miejsca kultu zwane *tituli* ⁴¹. Przy końcu III wieku liczba ich w Rzymie wynosiła 25. Nie ma tego rodzaju danych np. w odniesieniu do Mediolanu czy Kartaginy ⁴².

³⁶ Por. P. V. Dias, art. cyt., s. 120—127; H. Holstein, dz. cyt., s. 74—76.

³⁷ Por. P. Ch. Camelot, *Die Lehre von der Kirche-Väterzeit bis ausschliesslich Augustinus*, w: *Handbuch der Dogmengeschichte*, pod red. M. Schmaus, Freiburg-Basel-Wien 1970, III, s. 7—10, 18—26.

³⁸ Por. H. W. Beyer-H. Karpp, Bischof, w: *Reallexikon für Antike und Christentum*, pod red. T. Klauser, Stuttgart 1950, II, s. 403—406; W. M. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*, Wien-München, II, 1953, s. 52.

³⁹ Por. H. von Campenhausen, *Kirchliches Amt und geistliche Vollmacht in den ersten drei Jahrhunderten*, Tübingen 1963², s. 296.

⁴⁰ Por. P. Th. Camelot, art. cyt., s. 27—30.

⁴¹ *Tituli* znajdowały się na terenie posiadłości zamożnych chrześcijan i często od imienia właściciela otrzymywały nazwę. Najczęściej były one na peryferiach miasta. Zob. V. Monachino, *La cura pastorale a Milano, Cartagina e Roma nel secolo IV*, Romae 1947.

⁴² W Kartaginie i Mediolanie w IV wieku liturgię w niedzielę odprawiano tylko w jednej bazylice. Praktyka taka przynosiła korzyść budowania jedności wiernych, wszystkich wiernych wokół biskupa. Niekorzyścią tej praktyki była niedogodność uczestniczenia, a nawet absencja w liturgii eucharystycznej wielu osób, które w innych warunkach uczestniczyłyby w liturgii. Jedna bazylika, nawet wielka, nie mogła pomieścić wszystkich jednocześnie. Por. G. Gerest, art. cyt., s. 53; P. Bailby, *La cure et sa paroisse*, Paris 1961, s. 9—10; V. Monachino, dz. cyt., s. 408.

Z podziałem Rzymu na *tituli* wiąże się przypisanie prezbiterów do poszczególnych miejsc i udzielanie im uprawnień do sprawowania w nich Eucharystii, przepowiadania słowa Bożego, udzielania chrztu św., sakramentu pokuty itp. Prezbiterzy *titolari* tworzyli tzw. radę biskupią⁴³. Niektórzy dopatrują się w fakcie istnienia *tituli* początku tworzenia się systemu parafialnego. Paralelnie do rozwoju *tituli* powstawały i rozwijały się w Rzymie inne miejsca spotkań, zwane katakumbami⁴⁴.

Żywotność Kościoła w pierwszych trzech wiekach i pełna identyfikacja chrześcijan miała uzasadnienie w fakcie, że dysponował on mikrostrukturami, które pozwalały uczestniczyć w pełni życia wspólnoty kościelnej. Chrześcijaństwo miało wówczas charakter mniejszościowy. Kościół był organizowany w małych wspólnotach chrześcijańskich, gdzie poczucie przynależności religijnej było wzmocnione przez większą świadomość prześladowanej mniejszości. Te struktury ułatwiały rozwój intensywnych więzi wewnątrzspółnotowych o charakterze afektywnym a jednocześnie o wysokim stopniu aktywności i uczestnictwa. Były to wspólnoty często eklezjalne, postawione w sytuacji konfrontacyjnej ze społecznością pogańską.

Organizowanie spotkań chrześcijańskich w tym okresie odbywało się w oparciu o zasadę personalną, podyktowaną osobistym wyborem. Życie chrześcijan wystawione było na próbę i dlatego Kościół w obawie przed odstępstwem z dużą rozważą przyjmował kandydatów⁴⁵. Przy dopuszczaniu do chrztu wymagano spełnienia koniecznych warunków. Nauczaniu podstawowych prawd wiary i moralności towarzyszyła praktyka konsekwentnego życia chrześcijańskiego: ortodoksja i ortopraktyka szły w parze, nigdy nie występowała jedna bez drugiej.

Wspólnota chrześcijańska w tym okresie nie stanowiła jednolitej masy. Ukazywała ona wielkie bogactwo i uderzające zróżnicowanie między tymi, co uczestniczyli w pełnym życiu wspólnoty, a tymi którzy żyli we wspólnocie tylko częściowo, jak np. katechumeni, osoby odbywające pokutę, oraz ci, którzy pozostawali na zewnątrz wspólnoty jako zatwardziali grzesznicy, heretycy itd. Ta surowość Kościoła wobec grzeszników jest zrozumiała w kontekście sytuacji zewnętrznej, wystawiającej chrześcijan na próbę i prześladowanie⁴⁶.

Po edykcji mediolańskiej (313) zmieniły się warunki zewnętrzne. Wielkie masy ludzi prosiły o włączenie ich do Kościoła. Pozostawało więc sprawą otwartą, jak przygotować masy ludzi przechodzących na stronę Koś-

⁴³ C. Gerest, art. cyt., s. 53.

⁴⁴ J. Popot, D. Aime-Azan, dz. cyt., s. 41—42.

⁴⁵ Por. Orygenes, *Contra Celsum*, III, 51, PG XI, 987.

⁴⁶ J. Evenon, *Appartenance et appartenances à l'Eglise*, *Catechese* 1 (1979) nr 70, s. 31—32.

ciola, aby ich nawrócenie nie było tylko powierzchowne. Służyć miała temu inicjacja chrześcijańska i katechumenat, które zaczęły już być praktykowane w okresie prześladowań⁴⁷. Proces inicjacji chrześcijańskiej odnosił się do dorosłych. Nie tylko jednak dorośli przyjmowali chrzest; wchodzić zaczęła już w życie praktyka chrztu dzieci. Jednocześnie odnotować można przypadki pozostawania przez długi okres czasu w katechumenacie i odwlekanie chrztu na czas nieokreślony, czasem nawet aż do śmierci⁴⁸.

Zdaniem V. Monachino, miejscem, w którym, duszpasterstwo było lepiej zorganizowane niż w innych znacznych miastach, był Rzym⁴⁹. Znaczna liczba bazylik rzymskich i korzystne ich rozmieszczenie⁵⁰ ułatwiało wiernym systematyczne korzystanie z liturgii niedzielnej⁵¹. Uczestnictwo we Mszy św. niedzielnej osiągnęło specjalną rangę między innymi dlatego, że było z nią związane przepowiadanie słowa Bożego, wzywające wiernych do przyjęcia Bożej Prawdy i postępu w poznawaniu nauki chrześcijańskiej. W zależności od uwarunkowań lokalnych przepowiadanie słowa Bożego było zarezerwowane biskupowi (np. w Mediolanie) albo jego prezbiterom, którzy głosili Bożą Prawdę po otrzymaniu autoryzacji biskupa (np. w Kartaginie)⁵². Poza niedzielą sprawowano także Eucharystię w dni powszednie. Miało to jednak mniejsze znaczenie duszpasterskie. Większy walor duszpasterski miały obchody Świąt Wielkanocy, Zielonych Świąt, Bożego Narodzenia, Epifanii, Wniebowstąpienia itd., ponieważ ściągały one dużą liczbę wiernych i dawały możliwość szerszego oddziaływania. Wielki Post był okresem wzmoczonej działalności duszpasterskiej, skierowanej nie tylko na katechumenów, aby przygotować ich na przyjęcie chrztu św., ale także na wszystkich ochrzczonych, aby przez sakrament pokuty przygotować ich do obchodu Paschy. Zasługują tu tak-

⁴⁷ Istotne elementy inicjacji chrześcijańskiej były te same w Rzymie, Mediolanie i Kartaginie. Przygotowanie intelektualne kandydatów, na które składała się katecheza dogmatyczna i moralna, było prowadzone w Kartaginie i Mediolanie przez biskupa, natomiast w Rzymie było powierzone prezbiterom *tituli*. Zob. V. Monachino, dz. cyt., s. 412.

⁴⁸ Tamże, s. 413.

⁴⁹ Tamże, s. 407.

⁵⁰ Liczba bazylik w Rzymie była większa niż np. w Kartaginie, Mediolanie czy innych miastach. Takie rozmieszczenie geograficzne bazylik było korzystne: 30 bazylik znajdowało się wewnątrz miasta i 15 bazylik poza jego murami. Wszystkie bazyliki miejskie i cmentarne były miejscami kultu, gdzie w niedziele i święta sprawowano liturgię. Por. V. Monachino, dz. cyt., s. 408—409.

⁵¹ Uczestnictwo we Mszy św., jak można sądzić z organizacji zewnętrznej w Rzymie, było duże. Trudno znaleźć inny powód dla wyjaśnienia powiększania się liczby *tituli* w mieście i sprawowania liturgii w bazylikach cmentarnych, jak również pragnienia udostępnienia wiernym nowych pomieszczeń sakralnych. Por. V. Monachino, dz. cyt., s. 407—409.

⁵² Tamże, s. 409.

że na odnotowanie szczególnie *vigiliae nocturnae* i *stationes*, które obchodzono bardzo uroczysto⁵³.

W duszpasterstwie omawianego okresu ważne miejsce zajmował kult męczenników⁵⁴ oraz *caritas*⁵⁵. W posługę duszpasterską była włączona także działalność sądownicza⁵⁶. Duszpasterstwo kładło duży nacisk na realizację chrześcijańskiego modelu małżeństwa i rodziny⁵⁷.

W obrębie gmin biskupich, które z biegiem czasu stawały się coraz większe wskutek działalności misyjnej, w IV wieku nastąpiła bardzo istotna zmiana. Kościół, uznany przez Konstantyna, stawał się coraz bardziej Kościołem ludu. rozszerzał się z miast, które były pierwszymi ośrodkami ewangelizacyjnymi⁵⁸, na rejony wiejskie. Z rozszerzaniem się chrześcijaństwa na wsi związany jest problem tzw. chorepiskopatu⁵⁹. Chorepiskopat powstawał, rozwijał się i był rozumiany w Kościele w sposób niejednolity, i to zarówno gdy chodzi o zakres władzy, jak i formy organizacyjne. Uprawnienia biskupów wiejskich były mniejsze, niż biskupów miejskich, ale większe niż diakonów i prezbiterów⁶⁰. Byli oni w istocie łącznikami biskupów z duchowieństwem⁶¹. Jedno z podstawowych zadań

⁵³ Praktyki kultowe stanowiły ważny element duszpasterstwa i dlatego otaczaono dużą troską organizację i sprawowanie liturgii. Panowało przekonanie, że kult jest manifestacją żywotności chrześcijańskiej i służy rozwojowi wiary i pobożności wiernych.

⁵⁴ Wiele miast miało swoich męczenników z okresu prześladowań, w innych czczono męczenników, których relikwie sprowadzono. Kościół rozwijał kult tych męczenników m. in. obchodząc rocznice męczeństwa. Panowało przekonanie, że kult męczenników wydaje obfite owoce duchowe i usposabia wiernych do ich naśladowania w praktykowaniu cnót ewangelicznych. Por. V. Monachino, dz. cyt., s. 409—410.

⁵⁵ Kościół łączył działalność charytatywną z misją ewangelizacyjną. W ramach działalności charytatywnej udzielano nie tylko pomocy materialnej, ale towarzyszyła temu także asystencja duchowa. Realizacja tej funkcji wskazywała, że pobożność ewangeliczna jest związana z solidarnością, braterstwem i miłością.

⁵⁶ W omawianym okresie mocno akcentowano aspekt duszpasterski działalności sądowniczej. Ukazywano jak w jej pełnieniu należy kierować się bezinteresownością, miłością i uczciwością. Działalność sądownicza biskupów wchodziła w zakres ich codziennych zajęć.

⁵⁷ Duszpasterstwo zmierzało do wzmocnienia tych zasad małżeństwa, które nie były dostatecznie zabezpieczone przez prawo cywilne: nierozzerwalność, wzajemna wierność, równość kobiety i mężczyzny. Ukazywano małżeństwo jako instytucję powołaną przez Boga i uświęconą przez Chrystusa. Por. V. Monachino, dz. cyt., s. 414—415.

⁵⁸ Por. W. M. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*, München 1953, I, s. 157—160; S. Zorell, *Die Entwicklung des Parochialsystems bis zum Ende der Karolingerzeit*, AkathKR 82 (1902) s. 77—80.

⁵⁹ Powstanie biskupstw wiejskich niektórzy umieszczają już w I wieku. Biskupi wiejscy — w przeciwieństwie do biskupów miejskich — nie byli wyznaczani dla określonej miejscowości, ale dla prowincji i zadaniem ich było wizytowanie i nadzorowanie pracy duszpasterskiej na jakimś określonym terenie i w zależności od biskupa miejskiego. Sprawy te jednak nie układały się jednakowo w poszczególnych prowincjach Cesarstwa Rzymskiego. Por. J. Majka, dz. cyt., s. 28—29.

⁶⁰ Tamże, s. 29.

⁶¹ Por. P. W. Croce, *Storia della parrocchia*, w: H. Rahner, (red.), *La parrocchia della teologia alla prassi*, Roma 1965, s. 23.

biskupów wiejskich na Wschodzie stanowiła opieka nad biednymi, wizytowanie diakonów i prezbiterów, spełnianie funkcji pomocniczych przy biskupie miejskim oraz udział w celebracji biskupiej⁶².

Nie ma jednomyślności, co do określenia zależności pomiędzy genezą parafii wiejskich a chorepiskopatem. Niektórzy autorzy uważają, że obok kościołów miejskich, na czele których stali biskupi i które wówczas nosiły nazwę *paroikia*, powstały również parafie wiejskie, w których rezydowali biskupi wiejscy⁶³. Uważają oni, że biskupi wiejscy byli proboszczami pierwszych parafii wiejskich⁶⁴. Inni autorzy opowiadają się za poglądem, że między chorepiskopatem, a powstaniem parafii wiejskich, zwłaszcza instytucji proboszczów, nie ma bezpośredniego związku⁶⁵. Ks. J. Majka jest zdania, że bliższa analiza ówczesnych stosunków oraz dokumentów dotyczących biskupów wiejskich, sugeruje, iż opinia wskazująca na brak bezpośredniego związku jest bardziej uzasadniona⁶⁶.

2. POWSTANIE PARAFII

Ramy życia kościelnego w społeczności antycznej stanowiła wspólnota uformowana wokół biskupa. Jej rozwój od gminy biskupiej do diecezji, w którego centralnym punkcie uformowała się gmina miejska, kierowana przez biskupa i otoczona mniej lub więcej samodzielnymi gminami wiejskimi — dokonywał się w poszczególnych częściach cesarstwa rzymskiego w różnym tempie⁶⁷. Potwierdzają to postanowienia synodalne i zarządzenia papieskie⁶⁸.

⁶² J. Majka, dz. cyt., s. 29.

⁶³ Por. J. Umiński, Historia Kościoła, Opole 1958, -I, s. 65 n.

⁶⁴ Terminologia uległa ewolucji. Najpierw termin *paroikia* — parafia był używany na oznaczenie diecezji, podczas gdy terminem diecezja określano okręgi administracji świeckiej, a także parafię. Taka terminologia utrzymywała się do drugiej połowy IV wieku. Gdy w IV wieku chrześcijaństwo zaczęło docierać także na wieś i tam powstawały kościoły, termin *parafia* zaczęto łączyć z wiejskimi placówkami duszpasterskimi. Jednak termin *parochus* — proboszcz pozostał jako wyłączny tytuł biskupa aż do XV wieku. Por. J. Homeyer, Il rinnovamento del concetto di parrocchia, w: H. Rahner (red.), *La parrocchia dalla teologia alla prassi*, Roma 1965, s. 187—189; C. S. Floristan, La parrocchia comunità eucaristica, Brescia 1968, s. 46—47; E. Stolz, Paroikia, parochia, parochus, Tübinger Theologische Quartalschrift 89 (1907) s. 424—448; Tenze, Zur Geschichte des Terminus *parochus*, Tübinger Theologische Quartalschrift 95 (1913) s. 193—203.

⁶⁵ Por. C. Noppel, Die neue Pfarre, Freiburg im Br. 1929, s. 19.

⁶⁶ J. Majka, dz. cyt., s. 28.

⁶⁷ Por. H. E. Feine, Kirchliche Rechtsgeschichte. Die katholische Kirche, Köln-Graz⁴ 1964, s. 97—100; S. Zorell, Die Entwicklung des Parochialsystems bis zum Ende der Karolingerzeit, Archiv für katholisches Kirchenrecht 82 (1902) s. 74—98, 258—289; W. Croce, art. cyt., s. 21—27.

⁶⁸ Por. H. A. Biedermann, Die Synoden des 4 und 5 Jahrhunderts und das orthodoxe Verständnis der Ortskirche, w: H. Fleckenstein, *Ortskirche-Weltkirche, Festgabe J. Kardinal Döpfner*, Würzburg 1973, s. 284—303; D. T. Strotmann, Der Bischof

Geneza parafii nie wiąże się ani z soborem, ani dekretami papieskimi czy synodalnymi. Powstanie parafii jest dziełem spontanicznym, aktem o wymiarze lokalnym. Parafie nie powstawały we wszystkich diecezjach jednocześnie, a organizacja parafialna rozwijała się powoli.

Powstanie parafii związane było z rozwojem wsi i potrzebą ewangelizacji jej ludności, czyli z przyczynami religijnymi i społeczno-ekonomicznymi⁶⁹. Z tym związane jest istotne rozróżnienie między kształtowaniem się parafii wiejskich i miejskich⁷⁰.

A. POWSTANIE PARAFII WIEJSKICH

Z miasta, gdzie biskup miał swoją rezydencję, docierały wpływy religijne do ośrodków wiejskich. Biskup miejski, aby nie tworzyć innych stolic biskupich, zakładał na wsiach ośrodki misyjne⁷¹. Wsie domagały się takich ośrodków kultu. Wymienia się trzy rodzaje osiedli, w których na Zachodzie powstawały kościoły: *vici*, *castra* i *ville*⁷². Jak stwierdza Imbart de la Tour, kościoły budowane w *villa* były przeważnie kościołami własnymi (*ecclesiae propriae*), natomiast w *vici* i *castra* powstawały przeważnie kościoły publiczne⁷³. Rozmieszczenie kościołów nie było równomierne. Kościoły były budowane przez biskupów, ale także przez monarchów i wielkich właścicieli w ich własnych dobrach, a także przez zakony, a niekiedy przez samą społeczność wiejską⁷⁴.

W Polsce spotykamy się od XV wieku z wydawanymi za przykładem Czech nakazami udziału wiernych w budowie kościołów⁷⁵. Miało to, jak się wydaje, istotne znaczenie w kształtowaniu poczucia przynależności wiernych do kościoła i parafii. O wyborze miejsca pod budowę kościoła

in der Überlieferung der Ostkirche, w: Y. Congar (red.), *Das Bischofsamt und die Weltkirche*, Stuttgart 1964, s. 335—353.

⁶⁹ Por. R. Kamiński, *Ewangelizacja w parafii, Częstochowskie Studia Teologiczne*, t. 4 (1976) s. 110—111; E. Voosen, *Origines des paroisses: causes ou occasions*, *Revue diocésaines de Namur* 1 (1959) s. 56; G. H. Pinckers, *Eglise locale et évangélisation*, w: *La paroisse se cherche*, Bruges 1963, s. 100—102; J. Frisque, *La paroisse-centre d'évangélisation*, tamże, s. 145—146.

⁷⁰ J. Gaudemet, art. cyt., s. 7.

⁷¹ Por. G. H. Pinckers, art. cyt., s. 99—102; R. Kamiński, art. cyt., s. 111.

⁷² Imbart de la Tour, *Les paroisses rurales du 4e au 11e siècle*, Paris 1979, s. 27—29.

⁷³ Powstawały one najczęściej w posiadłościach biskupich. Były przypadki, że wraz z majątkami biskupimi były przejmowane także kościoły i tą drogą kościoły publiczne stawały się potem *ecclesiae propriae*. Por. tamże, s. 28—29; J. Majka, dz. cyt., s. 31.

⁷⁴ J. Gaudemet, art. cyt., s. 8; J. F. Lemarignier, *Quelques remarques sur l'organisation ecclésiastique de la Gaule du VIIe à la fin du XIe siècle*, *Settimana Spoleto* 13 (1965) s. 451—593.

⁷⁵ Por. W. Wójcik, *Prawa parafialne według polskiego ustawodawstwa parafialnego do 1564 roku*, *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* 3 (1956) z. 2, s. 165.

na wsi decydowały względy geograficzne, społeczne i religijne⁷⁶, odległość od kościoła miejskiego, liczba kleru i wiernych, środki utrzymania.

Wśród autorów nie ma jednomyślności co do początków chrystianizacji wsi. J. Popot i D. Aime-Azam uważają, że proces ten zaczął się w II wieku⁷⁷, C. G. Gerest, że w III wieku⁷⁸, Imbart de la Tour jest skłonny przyjąć, że wspólnoty chrześcijańskie na wsi mogły istnieć trochę przed rokiem 300 w *vici* takich miast, jak Arles, Marsylia czy Vienne i były administrowane przez prezbitera lub diakona⁷⁹. Wydaje się, że podczas synodu w Arles w 314 roku praktyka ta była w tej części Galii zaawansowana. Kanon XVIII synodu w Arles z 314 roku mówi o diakonach miejskich, co nasuwa przypuszczenie, że byli także diakoni wiejscy⁸⁰. Kanon XIX tegoż synodu wspomina o księżach przebywających poza miastem biskupim. Z treści zaś kanonu XXI wynika, że nie chodzi tu o wysłanników czasowych, ale o księży przypisanych do określonego miejsca⁸¹.

Od 314 roku istnienie małych ośrodków ewangelizacyjnych można stwierdzić w prowincji Norbonaise⁸². Imbart de la Tour jest zdania, że w tym rejonie Galii w IV wieku zdecydowana większość kościołów wiejskich już istniała⁸³. Od końca IV wieku powstawały też wspólnoty chrześcijańskie na wsi w regionie Lugdunensis, zgrupowane wokół miast: Lyon, Autun, Auxerre, Rouen i Tours⁸⁴, a w V wieku także w regionie Jura⁸⁵.

Na opóźnienia w powstawaniu ewangelizacyjnych ośrodków na wsi miało wpływ wiele czynników. Najważniejsze zadanie Kościoła po otrzymaniu wolności stanowiło rozwijanie organizacji diecezjalnej. Tak więc

⁷⁶ Kościoły powstawały tam, gdzie były większe skupiska ludzkie. Powstawały one często koło ważnych dróg albo na miejscu dawnych ośrodków kultu pogańskiego. Zastąpienie w tym samym miejscu ośrodka kultu pogańskiego chrześcijańskim miało znaczenie symboliczne i społeczne. Ludzie byli przyzwyczajeni do uczęszczania do określonego ośrodka, a przyzwyczajenie to okazywało się nieraz trwalsze niż treści religijne, które ten ośrodek reprezentował. Por. Imbart de la Tour, dz. cyt., s. 27—29, 38.

⁷⁷ J. Popot-D. Aime-Azam, dz. cyt., s. 41.

⁷⁸ C. Gerest, art. cyt., s. 53.

⁷⁹ Imbart de la Tour, dz. cyt., s. 6.

⁸⁰ Synod w Arles z 314 roku. Kanon 18: *De diaconibus urbicis ut non sibi tantum praesumant, sed honorem presbyteris reservant* Cytuję za Imbart de La Tour, dz. cyt., s. 7.

⁸¹ Synod w Arles, kanon 21: *De presbyteris aut diaconibus qui solent dimittere loca sua in quibus ordinati sunt ... placuit ut eis locis ministrent, quibus praefixi sunt*. Cytuję za Imbart de la Tour, dz. cyt., s. 7.

⁸² Był to wówczas najbardziej zaludniony i rozwinięty region w Galii. Najwcześniej zanikł tu kult pogański, a ponadto były najlepiej zorganizowane diecezje. To wszystko sprzyjało szybszemu powstaniu sieci kościołów, niż w innych regionach Galii. Por. tamże, s. 7—8.

⁸³ Tamże, s. 12.

⁸⁴ W diecezji Tours pierwsze kościoły wiejskie powstały za biskupstwa św. Marcina (372—397). W miastach jak Grenoble, Geneve, Aps, biskupstwa powstały po roku 400; synod w Valence z 374 stwierdzał, że przy końcu IV wieku pogaństwo było jeszcze bardzo żywe na wsiach tego regionu. Por. tamże, s. 8—12.

⁸⁵ Imbart de la Tour, dz. cyt., s. 19—22.

brak biskupstw w wielu ówczesnych miastach opóźniał powstawanie parafii na tym terenie. Czynnikiem hamującym był także mocno wkorzeniony i jeszcze żywy kult pogański. Kościół ponadto dotknął w tym okresie kryzys arianski. Ten fakt, jak również prześladowania lokalne sprawiały, że Kościół wiele energii musiał poświęcać obronie dogmatów⁸⁶.

Nie można ustalić kryteriów, które kierowały powoływaniem do życia kościołów wiejskich i parafii⁸⁷. Różne sposoby ustanawiania kościołów wiejskich oraz różne przywileje tych kościołów⁸⁸ miały — jak się wydaje — wpływ na zróżnicowane pochodzenie parafii i ich funkcjonowanie.

Kościół wiejskie były obsługiwane przez prezbiterów lub diakonów delegowanych przez biskupów. Mieli oni obowiązek kierować swoich wiernych w ważniejsze święta do kościoła biskupiego. Najważniejszy był zawsze kościół biskupi i w wielkie święta tylko tam odbywały się nabożeństwa, wszyscy zaś wierni obowiązani byli w nich uczestniczyć. Chodziło tu o podkreślenie wiernym ich więzi z kościołem biskupim. Zróżnicowanie pomiędzy poszczególnymi kościołami dotyczyło przede wszystkim organizacji zewnętrznej i statusu prawnego⁸⁹. Na ogół kościoły publiczne miały większe uprawnienia, aniżeli kościoły własne. Z upływem czasu w poszczególnych parafiach zaczął się pojawiać obok proboszcza także diakon, subdiakon i niżsi duchowni. We wszystkich przypadkach potrzebna była zgoda biskupa. Nawet proboszczowie kościołów własnych, jakkolwiek byli wybierani przez właścicieli kościołów spośród ich poddanych, musieli być zatwierdzani przez biskupa. Prowadziło to nieraz do konfliktów między biskupami i właścicielami kościołów. Parafia zawsze jednak była traktowana jako część diecezji, a tendencje do zmniejszenia zależności parafii od biskupa drogą uzależnienia gospodarczego parafii i społecznego powiązania proboszcza z danym środowiskiem⁹⁰, nie doprowadziły nigdy do usamodzielnienia jurysdykcyjnego. Biskupi dążyli do ograniczenia tej niezależności pod względem materialnym, przejmując niektóre majątki na rzecz diecezji, jak i pod względem jurysdykcyjnym,

⁸⁶ Tamże, s. 8.

⁸⁷ Nie można utożsamiać powstania miejsca kultu z powstaniem parafii. Miejsce kultu jest ważnym elementem, ale nie jedynym w powołaniu do życia parafii. Por. J. Gaudemet, art. cyt., s. 10.

⁸⁸ Ważną rolę w ówczesnych warunkach odgrywał tytuł kościoła. Kościół posiadający tytuł, w przeciwieństwie do kościołów anonimowych, cieszył się korzyściami prawnymi i społecznymi. Por. Imbart de la Tour, dz. cyt., s. 44—46; J. Majka, dz. cyt., s. 32.

⁸⁹ Tamże, s. 37—38.

⁹⁰ Proboszczowie kościołów własnych (*ecclesiae propriae*) byli wybierani przez właścicieli spośród własnych poddanych. Duchowieństwo pochodzące z terenu parafii, było z tym środowiskiem powiązane i często niezależne gospodarczo od biskupa, zwłaszcza w przypadku większych dotacji na rzecz kościoła. Por. J. Majka, dz. cyt., s. 33.

troszcząc się o podniesienie karności kościelnej przez wizytacje i częste odbywanie synodów ⁹¹.

B. POWSTANIE PARAFII MIEJSKICH

Okres powstawania parafii w mieście stał się przedmiotem wielu opracowań ⁹², choć sam problem zawiera nadal wiele spraw niewyjaśnionych źródłowo ⁹³. Warunki i proces powstawania parafii w mieście były zupełnie inne niż na wsiach. Miasto było pierwszym ośrodkiem rozwoju chrześcijaństwa. Chrześcijaństwo w mieście rozwijało się we wspólnocie zgromadzonej wokół biskupa i jego prezbiterium. Te wspólnoty biskupie różniły się nie tylko wielkością, ale także przestrzennym ich rozmieszczeniem. Były wspólnoty biskupie bardzo małe i przestrzennie usytuowane blisko siebie, np. na zurbanizowanych terenach Italii i Afryki oraz kościoły biskupie rozmieszczone bardzo rzadko i zajmujące rozległe terytorium w krajach transalpejskich, mniej zurbanizowanych i mniej zagęszczonych. Przez długi czas utrzymywała się jedność wspólnoty religijnej w mieście ⁹⁴.

Powstanie parafii miejskich ma także swoją genezę. Jest ona związana z miejscami kultu, które różniły się między sobą nie tylko przestrzennie i architektonicznie, ale także jurysdykcyjnie. Te miejsca kultu, nie będąc parafiami, w niektórych przypadkach zbliżały się swoim znaczeniem do kościołów parafialnych. Wielkie miasta już od pierwszych wieków miały wiele takich miejsc ⁹⁵. Ich lokalizacja odślania niekiedy motywy powstawania kościołów. Najczęściej były to oratoria w posiadłościach właściciela ziemskiego lub biskupa, kościoły budowane w dobrach klasztornych ⁹⁶,

⁹¹ Tamże.

⁹² Por. M. Billo, *Origine e sviluppo delle parrocchie di Verona*, Archivio Veneto 71 (1941) s. 1—61; P. Samblin, *L'ordinamento parrocchiale di Padova nel medio evo*, Padova 1941; E. Hegel, *Zur Entstehung der Kultstätte und Pfarre St. Columba am Köln*, w: *Colonia Sacra*, I, 1947, s. 19—46; J. R. H. Moormann, *Church and Life in England in the Thirteenth Century*, 1946; A. Friedmann, *Recherches sur les origines et l'évolution des circonscriptions paroissiales au Moyen age*, Paris 1957; L. Musset, *Les villes épiscopales e la naissance des églises urbaines en Normandie*, *Revue d'histoire de l'Eglise de France*, 34 (1948) s. 5—15; L. Brochard, *St. Cervais, histoire de la paroisse*, Paris 1950.

⁹³ Potrzebne są badania nad powstaniem parafii z uwzględnieniem konfliktów i sporów z tym związanych oraz prześledzenie ewolucji w zakresie autonomii nowych parafii w stosunku do parafii macierzystej.

⁹⁴ J. Gaudemet, art. cyt., s. 11—12.

⁹⁵ Pod koniec III wieku w Rzymie było 25 kościołów tzw. *tituli*, a w Kartaginie i Mediolanie po kilka świątyń. W połowie wieku V w Auxerre były cztery kościoły, w Autun w połowie wieku VI było siedem i trzy powstały pod koniec wieku VI. Por. J. Gaudemet, art. cyt., s. 12; V. Monachino, dz. cyt., s. 408

⁹⁶ Klasztory miały znaczenie nie tylko religijne, ale i społeczno-gospodarcze. Klasztor był ponadto ośrodkiem kultu, posiadał własną ludność i własnych duchownych święconych spośród członków klasztoru przez biskupa i przez niego zatwierdzonych. Klasztory w swoich dobrach budowały często *kościół własny* i otrzy-

na przedmieściach handlowych albo też świątynie dla uczczenia miejscowych świętych lub świętych, których relikwie sprowadzono. Zdaniem J. Gaudemet niektóre parafie miejskie mogły powstawać w okresie od IX do X wieku ⁹⁷. Czas szczególnego rozprzestrzeniania się tych parafii był okresem wzrostu liczby miast i ich rozwoju (tj. od końca XI do końca XIII wieku dla Zachodu i na przestrzeni XIV—XV wieku dla krajów Europy Wschodniej). Szczególny wzrost liczby parafii miejskich na Zachodzie przypada na wiek XIII ⁹⁸.

Powolywania parafii miejskich nie normowało wówczas jeszcze prawo. W dekretach Grzegorza IX fenomen parafialny nie został ukazany ani jako powszechny, ani obowiązujący. Motywu wzrostu liczby parafii miejskich należy szukać głównie w rozwoju miast, spowodowanym ich rozwojem ekonomicznym. Historia powstania parafii miejskich wskazuje na potrzeby religijne i społeczne jako przyczynę powstawania coraz większej liczby parafii ⁹⁹. Liczyły się także przyczyny związane z każdym konkretnym środowiskiem miejskim: powstanie każdej nowej parafii odpowiadało w jakiejś mierze specyficznym potrzebom miasta. Te potrzeby specjalne i ich zróżnicowanie były brane pod uwagę w reorganizacji duszpasterstwa wielu miast ¹⁰⁰.

Ustanawianie nowych parafii często napotykało na przeszkody i sprzeciw. Dotyczyły one przede wszystkim podziału terytorialnego po powołaniu do życia nowej parafii miejskiej ¹⁰¹. Spory kończyły się czasem arbitrażem dygnitarzy kościelnych ¹⁰². Wiele parafii zostało niewłaściwie podzielonych i dlatego spory terytorialne trwały nieraz długo. Problem ten znalazł swoje odbicie w obradach Soboru Trydenckiego ¹⁰³. Można powiedzieć, że powolywanie do życia parafii miejskich nie odbywało się bez trudności, dokonywało się w zróżnicowany sposób i w różnym czasie.

mywały prawa parafialne. Proboszczem w tych kościołach był zazwyczaj wynajęty prezbiter, albo wyświęcony w tym celu jeden z zakonników.

⁹⁷ J. Gaudemet, art. cyt., s. 13.

⁹⁸ W Sens w XI wieku była katedra biskupia i kilka kaplic, a w roku 1230 było już 13 parafii, przy końcu zaś XIII wieku 17 parafii; przed rokiem 1214 w Provins oprócz kolegiaty była jedna parafia, a w roku 1257 było już parafii cztery. W Paryżu w XI wieku była sama katedra, a w wieku XII—XIII powstały i rozwijały się parafie. W Kolonii, gdzie pierwsze parafie pojawiły się w epoce karolińskiej, wielki rozwój zaznaczył się w XII—XIII wieku, w roku 1172 było 13 parafii, a przy końcu XII wieku — 19. Por. J. Gaudemet, art. cyt., s. 13.

⁹⁹ Tamże.

¹⁰⁰ Por. A. Friedmann, Paris, ses rues, ses paroisses du Moyen age á la Revolution, Paris 1959.

¹⁰¹ Problem ten był ważny, ponieważ od terytorium zależała liczba parafian oraz dochody kleru.

¹⁰² Np. w 1142 w Locques spór rozstrzygany był przez kardynała. Por. L. Nanni, La parrocchia studiata nei documenti dei secoli VIII—XIII, Analecta Gregoriana 1948, s. 146.

¹⁰³ Sobór Trydencki, Sesja 24, De ref. rozdz. 13.

3. PRZYNALEŻNOŚĆ DO PARAFII W OKRESIE KSZTAŁTOWANIA SIĘ SYSTEMU PARAFIALNEGO

Powstanie kościołów, kaplic, oratoriów itp. jako ośrodków kultu i ustanowienie duchowieństwa, które te kościoły obsługiwało, utrzymując jednocześnie ich łączność z biskupami i kościołem diecezjalnym, stwarzały podstawowe elementy ustroju parafialnego. Oba te elementy liczyły się, choć w niejednakowym stopniu, w kształtowaniu poczucia przynależności do parafii. Różny status kościołów (*ecclesiae publicae*, *ecclesiae privatae* itd.) i wynikające stąd prawo własności miało w tej sprawie spore znaczenie. Ustanowienie duchowieństwa przy powstających ośrodkach kultu dokonywało się w niejednakowy sposób i różne też było jego powiązanie z parafią. Wszystko to miało wpływ nie tylko na budowanie więzi wierznych z powstającą parafią, ale także na kształtowanie modelu przynależności do parafii.

Dalszym elementem ustroju parafialnego było terytorium parafii. Początkowo parafie nie miały określonych granic, podobnie jak nie miały ich często diecezje¹⁰⁴. Podstawą terytorium parafii było początkowo *vicus*¹⁰⁵. Parafie, których organizacja opierała się na *villa*, nie zawsze pokrywały się terytorialnie z jej granicami. Zdarzało się, że kilka takich osiedli należało do jednej parafii, ale były też przypadki, że *villa* była podzielona na dwie lub więcej parafii. Podobnie jak ustanowienie parafii, określenie jej stanu majątkowego, mianowanie lub zatwierdzenie proboszcza i kleru parafialnego należało do biskupa, tak samo do niego należało określenie granic parafii¹⁰⁶. Do IV wieku nie mówiło się o terytorium¹⁰⁷, ani o beneficjum jako elementach charakteryzujących podstawową wspólnotę chrześcijańską¹⁰⁸. Podkreślano wówczas relacje kleru

¹⁰⁴ Por. H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslawischen Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1938, s. 648 n; H. Leclercq, *Paroisses rurales*, w: *Dictionnaire d'Archeologie Chretienne et de Liturgie*, Paris 1915, t. 13, kol. 2216; W. Wójcik, art. cyt., s. 158.

¹⁰⁵ Stopniowo termin *parafia* wyparł termin *vicus*. Por. J. Majka, dz. cyt., s. 34; C. Floristan, dz. cyt., s. 51.

¹⁰⁶ Biskup przy okazji konsekracji kościoła często wbijał krzyże na krańcach parafii oznaczając w ten sposób jej granice. Zob. J. Majka, dz. cyt., s. 34.

¹⁰⁷ Na różnicę między *teritorium* i *locus* zwraca uwagę A. Mazzoleni. Jego zdaniem termin *locus* w Nowym Testamencie nie miał znaczenia jurydyczno-socjologicznego, ani nie oznaczał przestrzeni geograficznej, gdzie chrześcijanie zbierali się na zgromadzenie. Termin *locus* jest rozumiany w znaczeniu dynamicznym jako miejsce działania, pracy, nauki, działalności kulturalnej i rozrywkowej, albo w znaczeniu pobytu tymczasowego np. miejsce wczasowe, miejsce działalności okazjonalnej, gdzie osoby schodzą się według ustalonego programu np. spotkania grupowe. Przez *locus* można rozumieć także ośrodek związany z działalnością duchową, kulturalną o charakterze stałym, jako miejsce, gdzie powstaje kościół, szkoła itd. W pojęciu *teritorium* elementy geograficzny i prawny przeważają nad interesami osoby. Por. A. Mazzoleni, dz. cyt., s. 35—37.

¹⁰⁸ Por. J. Homeyer, *Il rinnovamento del concetto di parrocchia*, w: H. Rahner (red.), *La parrocchia dalla teologia alla prassi*, s. 108

i wiernych do zgromadzenia eucharystycznego. Kryteriami przynależności do wspólnoty religijnej — jak stwierdza A. Mazzoleni — było: do jakiego kościoła należy, kto jest duszpasterzem, gdzie uczęszcza na Mszę św.¹⁰⁹.

Od połowy IV wieku zaczęto zauważać potrzebę wprowadzenia podziału terytorialnego. Wraz z powstawaniem parafii wiejskich synod w Sardyce z 343 r. polecił biskupom wprowadzenie podziału terytorialnego swoich diecezji. Synody następne przypominały niejednokrotnie ten obowiązek. Sobór Konstantynopolski z roku 381 w kanonie II zobowiązywał biskupów do działalności w ramach własnej diecezji i przestrzegał przed udawaniem się bez zaproszenia do innych diecezji celem udzielania święceń czy innych posług¹¹⁰. Powoli utrwalała się zasada *kompetencji terytorialnej*, odpowiadająca wymogom życia jurydycznego Kościoła. Wśród motywów utrwalania się zasady wymieniano najczęściej stabilizację uprawnień przysługujących beneficjom parafialnym oraz rozgraniczenie kompetencji wykonywania władzy święceń¹¹¹. Terytorialność stała się ważnym elementem funkcjonowania instytucji kościelnych, elementem określającym także przynależność do parafii¹¹². Z punktu widzenia organizacji Kościoła i wykonywanego przez niego posłannictwa zasada terytorialna zawiera akcenty pozytywne¹¹³ i negatywne¹¹⁴. Stosowanie zasady terytorialnej miało różny przebieg w historii Kościoła¹¹⁵.

¹⁰⁹ A. Mazzoleni, dz. cyt., s. 39.

¹¹⁰ Por. Mansi, 3, 559; A. Mazzoleni, dz. cyt., s. 40.

¹¹¹ Tamże, s. 40.

¹¹² Zasada terytorialna pochodzi z prawa kościelnego. Kościół zaś z natury swojej jest aterytorialny i składa się z osób, które wierzą i miłują Boga. Konsekwentnie diecezja i parafia nie istnieją z konieczności wewnętrznej, ale dlatego, że Kościół jest powołany dla ludzi, a ci ostatni są powiązani z miejscem i sąsiedztwem. Por. A. Mazzoleni, dz. cyt., s. 34—35.

¹¹³ Najczęściej wymienia się tu, że parafia wymaga jedności działania, która nie może mieć miejsca bez rozgraniczeń terytorialnych. Bliskość terytorialna, sąsiedztwo i rezydencja są punktem odniesienia i orientują w działaniu pastoralnym. Rozgraniczenie terytorialne jest potrzebne także ze względu na wymagania psychologiczne kapłana, który nie może czuć się bezpośrednio odpowiedzialny za wszystko, ale chce mieć określoną odpowiedzialność. Por. A. Mazzoleni, dz. cyt., s. 43.

¹¹⁴ Wymienia się tu argumenty, że zasada terytorialna ukazuje parafię bardziej jako instytucję religijną zamkniętą w granicach nienaruszalnych niż wspólnotę Ludu Bożego. Szywyłość struktury terytorialnej przenosi ponadto punkt ciężkości z osoby na instytucję i częściowo ogranicza wolność chrześcijanina w organizowaniu życia religijnego. Przyjęcie niektórych sakramentów było uwarunkowane zakazami czy pozwoleniem na przyjęcie ich poza parafią. Por. tamże, s. 33.

¹¹⁵ Oprócz zasady terytorialnej była w Kościele znana zasada personalna. Obok działalności duszpasterskiej diecezji i istniejących na jej terytorium parafii, rozwijała działalność sieć instytucji pozaparafialnych, zwłaszcza zakonów i zgromadzeń religijnych z ich kościołami. Z dominacją zasady parafialnej między dwoma systemami pastoralnymi nie było spokojnej współpracy. Trwająca przez wieki kontrowersja między parafią i grupami pozaparafialnymi tworzyła ostre uprzedzenie do siebie. Por. A. Mazzoleni, dz. cyt., s. 16—22.

Dalszym elementem ustroju parafii były prawa parafialne. Nie wszystkie kościoły miały równe prawa. Nowe kościoły nabywały je stopniowo, jakby etapami i często na drodze konfliktów. Wyraźnie uprzywilejowane były kościoły publiczne i one nabywały prawa łatwiej. Natomiast własne kościoły znajdowały się w trudniejszej sytuacji¹¹⁶. Parafie macierzyste niejednokrotnie hamowały proces usamodzielniania się nowych kościołów. Chciały one jak najdłużej zachować zobowiązania finansowe i zależność prawną, przypominające wiernym ich związek z parafią macierzystą oraz dalszą zależność prawną i administracyjną. W tym celu utrzymywano, dokąd to tylko było możliwe, obowiązek uczestniczenia w pewne dni roku we Mszy św. w parafii macierzystej¹¹⁷. Ponadto parafie macierzyste troszczyły się, aby z terytorium ciężącego do nowego kościoła, nie utracić dziesięciny lub równoważnika¹¹⁸ w postaci czynszu rocznego, jak też opłat za pogrzeb. Ta podwójna zapobiegliwość parafii macierzystej o prestiż i korzyści materialne stawała się przyczyną długotrwałych nieraz zmagania. Chodziło o rzeczenie się praw parafialnych w stosunku do terytorium starającego się odłączyć w ramach nowej parafii. Utracenie bowiem prerogatyw przez kościół macierzysty przybliżyło nowy kościół do osiągnięcia pełnej autonomii. Stopniowe zaś nabywanie tych praw przez nowy kościół, wyznaczało mu etapy na drodze do osiągnięcia pełnej autonomii¹¹⁸. Tę autonomię otrzymywały łatwiej kościoły publiczne niż prywatne. Kościoły publiczne bowiem były uprzywilejowane w nabywaniu prawa posiadania baptysterium i udzielania chrztu św., sprawowania Eucharystii i udzielania innych sakramentów. Praw tych nie posiadały, przynajmniej nie wszystkie, kościoły własne i dlatego ich droga dochodzenia do pełnej autonomii parafialnej była znacznie dłuższa. Zakres praw parafialnych i sposób dochodzenia do nich przez nowo powstającą parafię miały — jak się wydaje — wpływ na kształtowanie się poczucia przynależności wiernych do parafii. Od strony obiektywnej pewną rolę odegrała także sytuacja, która kształtowała się po uzyskaniu wolności przez Kościół w 313 roku oraz po masowych przejściach na łono Kościoła¹¹⁹.

¹¹⁶ Por. P. W. Croce, art. cyt., s. 23—28.

¹¹⁷ Chodzi tu głównie o najważniejsze święta roku kościelnego: Wielkanoc, Zielone Święta, Boże Narodzenie, Wszystkich Świętych i dzień patrona parafii macierzystej. Por. J. Gaudemet, dz. cyt., s. 15.

¹¹⁸ Nie chodzi tu o hierarchię ustaloną przez rozporządzenia kanoniczne, ale o skalę działania, której stopniem najniższym była zwyczajna kaplica, gdzie zbierali się wierni. Na dalszym etapie kościół otrzymywał prawo gromadzenia wiernych na Mszy św. niedzielnej oraz w wielkie święta. Nowy kościół otrzymywał następnie własne duchowieństwo oraz częściowe lub całkowite prawo do dziesięcin oraz odprawiania pogrzebów. Ostatnim przywilejem udzielanym przez kościół macierzysty nowemu kościołowi było prawo udzielania sakramentu chrztu św. Po otrzymaniu wszystkich tych przywilejów parafia cieszyła się autonomią. Por. tamże, s. 15.

¹¹⁹ Por. J. Evenou, *Appartenance et appartenances à l'Eglise*, Catechese 1979 nr 70, s. 33—35.

Warunkiem erekcji parafii przez biskupa było odpowiednie uposażenie. Niezbędność uposażenia (*patrimonium ecclesiasticum*) do założenia parafii była podyktowana troską o godziwe utrzymanie i niezależność kościoła i proboszcza¹²⁰; wydaje się, że w okresie kształtowania się systemu parafialnego miało to wpływ na model przynależności do parafii.

Wierni byli mocno związani z parafią i własnym duszpasterzem na płaszczyźnie spełniania obowiązków religijnych, niektóre z nich trzeba było spełniać we własnym kościele lub wobec własnego proboszcza¹²¹. Na przykład obowiązek przyjmowania w większe uroczystości Komunii św. we własnym kościele datuje się od IV wieku¹²². Prawem proboszcza stało się udzielanie swoim wiernym wiatyku i sakramentu ostatniego namaszczenia oraz niektórych sakramentaliów, a zwłaszcza odprawianie pogrzebów. W miarę ustalania się i krzepnięcia organizacji parafialnej¹²³ powstawało ustawodawstwo dotyczące parafii, a ściślej mówiąc uprawnień i obowiązków proboszcza i wiernych. W oparciu o określone prawa i obowiązki kształtowała się przynależność do określonej parafii.

4. PRZYNALEŻNOŚĆ DO PARAFII W OKRESIE INSTYTUCJONALIZACJI PARAFII (WIEK VII—XIII)

Zdaniem H. Wieh około VI wieku istniały w całym chrześcijańskim Zachodzie parafie, chociaż sieć organizacji parafialnej stale zagęszczała się w następnych wiekach¹²⁴. Nie były to jeszcze parafie w dzisiejszym znaczeniu, ale kierowane przez prezbitera wspólnoty religijne, o zróżnicowanej strukturze i sytuacji prawnej. Dzisiejsza parafia wywodzi z tamtego okresu swoje strukturalne podstawy, a struktura parafialna tamtego okresu stanowi w jakimś sensie punkt odniesienia także dla parafii współczesnej¹²⁵.

Według A. Mazzoli w ewolucji historycznej parafii i przynależności do niej można wyróżnić w średniowieczu dwa względnie odróżniające się pod-

¹²⁰ Por. J. Majka, dz. cyt., s. 35.

¹²¹ Por. P. Huizing, *De auctoritate ordinariorum locorum in Missa parochiali propaganda*, *Periodica de Re Morali, Canonica et Liturgica* 1966 s. 19—20.

¹²² Por. W. Wójcik, art. cyt., s. 208.

¹²³ Przy parafii mogła istnieć szkoła parafialna, która kształciła przede wszystkim kandydatów na kapłanów, oraz zespół kleryków współdziałających z proboszczem. Poza tym istniały jeszcze inne instytucje parafialne jak kongregacja ubogich (matrykuła) oraz różne bractwa mające obok celów religijnych także inne cele np. pomoc wzajemną. Por. J. Majka, dz. cyt., s. 35.

¹²⁴ H. Wieh, dz. cyt., s. 13.

¹²⁵ Por. K. Baus-E. Ewig, *Die Reichskirche nach Konstantin dem Grossen. Erster Halbband: Die Kirche von Nikaiia bis Chalkedon*, Freiburg-Basel-Wien 1973, s. 224.

-okresy: feudalizmu — obejmujący wiek VIII—XI oraz podokres obejmujący wiek XII—XIII ¹²⁶.

A. WIEK VIII—XI

Dalszy rozwój ustroju parafialnego i przynależności do parafii naznaczony jest w okresie feudalnym (VIII—XI wiek) kościelną reformą karolińską, rozwojem idei kościołów własnych ¹²⁷, ustanowieniem i rozwojem archidiaconatu i archiprezbiteratu we Francji i Niemczech oraz zachowaniem niepodzielności parafii w Italii.

Z nastaniem epoki karolińskiej parafia przechodziła dalszą ewolucję w kierunku instytucjonalizacji ¹²⁸. W tym okresie formowała się wyraźnie organizacja kościelna na wsiach. Feudałowie świeccy, biskupi i klasztory rywalizowali w budowaniu nowych kościołów. Powiększała się także liczba kościołów i kaplic na terytorium starych parafii. Te nowe kościoły miały swoją własną drogę dochodzenia do praw przysługujących samodzielnym parafiom. W Italii np. do końca XI wieku *la pieve* zachowała swoje dawne prawa, a powstające nowe kościoły na jej terytorium pozostawały pod jej jurysdykcją ¹²⁹. Wybór duchownych stojących na czele parafii miał dokonywać się przez kler i lud według zasady *ab omnibus eligi cui deberet ab omnibus oboediri* ¹³⁰, jednakże w praktyce tylko w niektórych przypadkach w wyborze brał udział lud ¹³¹. W okresie feudalnym utwierdzała się raczej praktyka, że proboszcz był wybierany przez feudała, na którego posiadłościach powstała parafia. Od feudała zależał on prawnie, a przede wszystkim ekonomicznie. Konsekwencją takiego stanu rzeczy było słabnięcie relacji proboszcza z biskupem i prezbiterium. Wierni stawali się przedmiotem coraz surowszej kontroli religijnej. Otwierała się droga principium administracyjnemu, w świetle którego każdy wierny powinien zależeć administracyjnie od swego duszpasterza. Przynależność do parafii kształtowano bardziej w oparciu o zależność prawną i administracyjną, niż religijną czy osobową. W okresie feudal-

¹²⁶ A. Mazzoli, *La pastorale nella parrocchia moderna*, Brescia 1968, s. 15.

¹²⁷ Do rozwoju ustroju parafialnego przyczyniła się obok kościołów wiejskich w Galli, kościołów *tituli* w Rzymie i Antiochii, instytucji chorepiskopatu na Wschodzie, także idea kościołów prywatnych, mająca szerokie zastosowanie w Niemczech. Por. S. J. Kilian, *Theological models for the parish*, New York 1976, s. 4; J. Schmale, *Kanonie, Seelsorge, Eigenkirche*, *Historisches Jahrbuch* 78 (1959) s. 38—79; C. Floristan, dz. cyt., s. 47—48.

¹²⁸ Por. Imbart de la Tour, dz. cyt., s. 88—172.

¹²⁹ Istotna różnica między *la pieve* a kościołem jej podporządkowanym polegała na tym, że tylko *la pieve* miała baptysterium, cmentarz i prawo pobierania dziesięcin. Por. A. Mazzoli, dz. cyt., s. 17.

¹³⁰ N. Tamassia, *Chiesa e popolo*, *Archivio giuridico* 66 (1901) s. 302.

¹³¹ Uczestnictwo ludu w wyborach potwierdzają między innymi: E. P. Vicini, *Regesto della chiesa cattedrale di Modena*, w: *Regesta Chartarum Italiae*, n. 16, I Roma 1938; P. Piattoli, *Regesto della Canonica di Firenze*, w: *Regesta Chartarum Italiae*, n. 23, 115, Roma 1938.

nym kształtowała się parafia jako struktura sztywna i autorytatywna, nasilająca stale kontrolę nad życiem poszczególnych wiernych¹³². Parafia stopniowo, ale systematycznie, przeobrażała się ze wspólnoty religijnej — eucharystycznej w instytucję, jednostkę administracyjną, przechodziła od koncepcji misyjnej w jednostkę terytorialną. Ustawodawstwo kościelne tego okresu potwierdzało zasadę terytorialną parafii¹³³.

W dziejach Kościoła, przynajmniej od IV wieku, były znane i należyście dowartościowane dwie zasady duszpasterstwa: personalna i terytorialna. Obie zasady i oparte na nich systemy duszpasterstwa występowały paralelnie. System parafialny i sieć instytucji pozaparafialnych pozostawały w należytej równowadze i harmonii. Obok działalności duszpasterskiej diecezji i parafii rozwijała się działalność zakonów i różnych ruchów¹³⁴. Z chwilą dominacji zasady terytorialnej, między dwoma systemami duszpasterskimi została zachwiana równowaga, a wraz z tym zakłócona również współpraca duszpasterska¹³⁵. Trwająca przez wieki kontrowersja o zasadę duszpasterstwa miała wydźwięk praktyczny¹³⁶, ale została także przeniesiona na teren teologiczny¹³⁷.

¹³² A. Mazzoleni, dz. cyt., s. 13.

¹³³ Por. A. Nickells, *The constitutives elements of parishes*, Washington 1950, s. 21; J. Parisella, *Paroecia*, w: *Dictionarium morale et canonicum*, Romae 1966, t. 3, s. 599—600.

¹³⁴ Por. A. Mazzoleni, dz. cyt., s. 16—22.

¹³⁵ Zasada terytorialna nie może być uważana za jedyne principium organizacyjne Kościoła, ponieważ nie jest w stanie odpowiedzieć na wszystkie zapotrzebowania religijne wiernych. Obok zasady terytorialnej była zawsze znana i zalegalizowana zasada personalna. Zdaniem wielu autorów prawo kodeksowe nie traktuje tej zasady jako jedynej i wyłącznej. Z uchwał Vaticanum II oraz prawodawstwa posoborowego wynika, że obecnie Kościół nadal uznaje terytorium za zwyczajny środek określenia parafii, chociaż nieco mniej — niż dotychczas, go akcentuje. Por. A. Mazzoleni, dz. cyt., s. 31—36. A. Mickells, *The constitutives elements of parishes*, Washington 1950, s. 57—74; J. Bakalarz, *Parafia personalna dla emigrantów w prawodawstwie powszechnym Kościoła Zachodniego*, Lublin 1977, s. 13.

¹³⁶ Kontrowersja trwająca przez wieki między parafią i grupami pozaparafialnymi tworzyła między nimi ostre uprzedzenia. Pierwsze spory powstały między zakonami a proboszczami. W IX wieku wraz z rozbięciem jednolitej struktury Kościoła lokalnego, z rozdrobieniem parafii w mieście i pomnożeniem parafii wiejskich, stosunek zależności poszczególnych wiernych od swego proboszcza tak się zmienił, że nie było miejsca na działalność pomocniczą zakonu. Kiedy zakonnicy ewangelizowali, spotykali się ze sprzeciwem proboszcza i biskupa. Do takich samych sporów doszło w ramach tzw. spontanicznego ruchu ascetycznego. Walka przybrała jednak na sile wraz z powstaniem tzw. *mendicantes*. Uważali oni, że najważniejszym ich zadaniem jest przepowiadanie ludowi. Realizacja tej idei wprowadzała ich w kolizję z dotychczasowym systemem parafialnym. Por. A. Mazzoleni, dz. cyt., s. 17—20; J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie*, Kraków 1964, s. 70—157.

¹³⁷ W obronie praw *mendicantes* wystąpili św. Tomasz i św. Bonawentura. W XVII wieku J. Gerson i E. Richer wystąpili w obronie pochodzenia boskiego parafii i proboszczów. Tezy głoszone przez *mendicantes* zostały odrzucone przez Francuski Synod Prowincjalny w 1612 roku oraz potępione przez Jana XXII i Piusa VI. Por. A. Mazzoleni, dz. cyt., s. 20; Y. Congar, *Die Lehre von der Kirche. Vom Abendländischen Schisma bis zur Gegenwart*, w: *Handbuch der Dogmengeschichte* (red. M. Schmaus), Freiburg-Basel-Wien 1970, t. 3, s. 68; H. Wieh, dz. cyt., s. 20; W. Müller, *Die Kirche im Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung* (HdKG V), Freiburg-Basel-Wien 1970, s. 67—68.

Zasada terytorialna ujmuje chrześcijanina jako członka związanego miejscem zamieszkania z parafią. Zasada ta umożliwia jasne i dokładne określenie osób, które podlegają danemu duszpasterzowi i uwidacznia zakres władzy, praw i obowiązków duszpasterza. Zasada ta nadaje charakter stabilny parafii oraz dobrze wyraża jej jedność i chrześcijański uniwersalizm¹³⁸. Jednak w budzeniu poczucia przynależności do parafii zasada ta jest zbyt sztywna, za mało uwzględnia różnorodne sytuacje. Stąd w wielu wypadkach przynależność do parafii czy sama parafia oparta o tę zasadę ma sztuczny charakter. Wraz z przewartościowaniem zasady terytorialnej schodzi na dalszy plan rola zgromadzenia eucharystycznego w życiu parafii i uświadomienia przynależności do niej. W takiej sytuacji relacje duszpasterza z wiernymi układają się przede wszystkim na płaszczyźnie administracyjnej¹³⁹. Funkcja wspólnoty traci swoje znaczenie i ustaje jej rola zbawcza. Uświęcenie człowieka i jego zbawienie przyjmuje charakter indywidualistyczny i odrywa się od pośrednictwa wspólnoty¹⁴⁰. Zatraca się nawet pojęcie struktury teologicznej Kościoła jako wspólnoty wierzących¹⁴¹. Prowadzi to również do traktowania wiernych jako przedmiotu duszpasterstwa i przejęcia wszystkich funkcji duszpasterskich przez hierarchię¹⁴².

W omawianym okresie wzrasta ranga proboszcza. Stał on na czele parafii i mógł angażować albo zwalniać duchownych pomocniczych¹⁴³, wśród których byli m. in. tzw. *altarzyści*, dla których odprawianie Mszy św. stanowiło podstawę utrzymania. Liczba duchownych w parafiach była stosunkowo duża, ale zaangażowanych w duszpasterstwie prezbiterów — niewiele¹⁴⁴. Wśród księży parafialnych wyeksponowane stanowisko miał proboszcz, który z pasterza i przewodnika duchownego stawał się stopniowo człowiekiem prestiżu i autorytetu, jakby kontrolerem życia religijnego poszczególnych wiernych¹⁴⁵. Do jego szczegółowych zadań na-

¹³⁸ Por. Ph. Marato, *Institutiones iuris canonici*, Romae 1919, t. 2, n. 767; P. Ci-priotti, *De territoriali Ecclesiae divisione quatenus attinet ad civilem potestatem*, *Apolinaris* 11 (1938) s. 189.

¹³⁹ Nie od razu stanowisko duchownego było łączone z funkcją duszpasterską, a zwłaszcza z władzą nad wiernymi. Proboszczowie tzw. kościołów własnych byli raczej kapelanami dworu i ludności wokół nich osiadłej. Stopniowo jednak wraz z formowaniem się ustroju parafialnego i zakreśleniem granic parafii kształtuje się także pojęcie *sacerdos proprius* — znane już na Zachodzie w VI wieku. Por. J. Majka, dz. cyt. s. 33.

¹⁴⁰ A. Mazzoleni, dz. cyt., s. 14.

¹⁴¹ Por. D. Grasso, *Evangelizzazione o testimonianza della comunità*, *Presenza pastorale* 1972 nr 4, s. 297—306.

¹⁴² A. Mazzoleni, dz. cyt., s. 14.

¹⁴³ Por. A. Blöhinger, *Die heutige Pfarrei als Gemeinschaft Einsiedeln*, Zürich, Köln 1962, s. 113; H. Wieh, dz. cyt., s. 14.

¹⁴⁴ Por. A. Schrott, *Seelsorge im Wandel der Zeiten. Formen und Organisation seit der Begründung des Pfarrinstituts bis zur Gegenwart. Ein Beitrag zur Pastoralgeschichte*. Graz-Wien 1949, s. 33—35.

¹⁴⁵ A. Mazzoleni, dz. cyt., s. 14.

leżało głoszenie kazań i sprawowanie Eucharystii, udzielanie chrztu św. i słuchanie spowiedzi, zaopatrywanie chorych i grzebanie umarłych, opieka nad ubogimi i zarządzanie dobrami parafialnymi. Ustrój parafialny oparty na zasadzie terytorialnej udzielał proboszczowi praw, które można podzielić na dwie kategorie: prawa gospodarcze oraz funkcje duchowe, zastrzeżone im z prawa ¹⁴⁶.

Kościelna reforma karolińska popierała wprowadzanie w kościołach, gdzie pracuje większa liczba duchownych, reguły życia wspólnego ¹⁴⁷. Nie ma jednak jednomyślności co do terminu wprowadzenia życia wspólnego księży według reguły biskupa Metz — Chrodeganga czy też reguły akwizgrańskiej ¹⁴⁸. Innym elementem karolińskiej reformy kościelnej było wzmocnienie autorytetu biskupa w diecezji. Została wzmocniona jurysdykcja biskupa rozciągająca się nad dobrami wszystkich kościołów, także ufundowanych przez feudalów świeckich i zakony, wbrew istniejącej wówczas tendencji decentralistycznej. Z jedności jurysdykcyjnej brała początek jedność patrymonialna. W IX wieku parafie stały się własnością biskupa i były czymś jednym z diecezją. Biskup stał się z duszpasterza jednej gminy biskupiej suwerenem pewnego okręgu kościelnego. Pod względem politycznym i prawnym miał on przez przywileje państwowe i posiadłości mocną pozycję, ale wraz z tym duszpastersko tracił znaczenie ¹⁴⁹. Zadania kościelne biskupa ograniczały się do udzielania bierzmowania, wizytowania parafii, odbywania synodów diecezjalnych, udzielania święceń i mianowania na urzędy kościelne ¹⁵⁰.

¹⁴⁶ Wśród praw terytorialnych proboszcza należy wymienić uprawnienia do korzystania z beneficjum, z którym był związany tytuł do spełniania obowiązków oraz pobierania dziesięcin. Wymienia się także ofiary chleba, wina, wosku i pierwocin. Oprócz tego były pobierane także inne dary z racji spełniania funkcji duszpasterskich. Obok nich były także świadczenia za wypełnianie konkretnych funkcji, jak przysiężne i *iura stolae*. Obciążały też proboszcza następujące zobowiązania: *synodaticum*, *matricula*, *cathedraticum* itd. Por. A. Mazzoli, dz. cyt., s. 16; E. Amann, *L'époque carolingienne*, Paris 1937, s. 12—37; J. Majka, dz. cyt., s. 37; St. Zorell, art. cyt., s. 276—278, 284—287; A. Schrott, dz. cyt., s. 24—28; W. Wójcik, art. cyt., s. 174n.

¹⁴⁷ Reguła ta została opracowana przez Chrodeganga, biskupa Metz. Była ona zbliżona do reguły benedyktyńskiej i do statutów kanoników laterańskich w Rzymie. Por. J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie*, Kraków 1964, s. 114—115.

¹⁴⁸ Ostatecznym rezultatem karolińskiej reformy w dziedzinie życia kanonicznego była reguła przyjęta na synodzie akwizgrańskim w roku 817 i zwana stąd akwizgrańska. Il Forchielli twierdzi, że trudno jest powiedzieć, czy w Italii przyjęta była reguła Chrodeganga czy też akwizgrańska. Il Lupi uważa, że w Italii życie wspólne księży nie weszło w życie wcześniej niż przed synodem rzymskim 826 roku. Por. A. Mazzoli, dz. cyt., s. 16.

¹⁴⁹ Por. E. Beyreuther, *Bischofsamt und Kirchenleitung vom 4 Jahrhundert bis zur Reformationszeit*, w: I. Asheim, V. Gold, *Kirchenpräsident oder Bischof Untersuchungen zur Entwicklung und Funktion des kirchenleitenden Amtes in der lutherischen Kirche*, Göttingen 1968, s. 52; H. E. Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte. Die katholische Kirche*, Köln, Graz 1964, s. 216—218.

¹⁵⁰ Zasadniczy element biskupiej działalności w średniowieczu spoczywał w wymiarze politycznym. Kościelne zadania wypełniali biskupi często przez biskupów

Wzrastająca liczba parafii¹⁵¹ stwarzała potrzebę struktur pośrednich między parafią i diecezją. Sytuacja ta prowadziła do ustanowienia instytucji archidiaconatu i archiprezbiteratu¹⁵², zwłaszcza we Francji i w Niemczech¹⁵³ oraz dekanatów¹⁵⁴, służących kontroli parafii i umocnieniu ich oddziaływania. Ich związek z parafią miał charakter administracyjno-duszpasterski¹⁵⁵. Reforma karolińska obejmowała również ustanowienie chorepiskopatu w Galii¹⁵⁶ oraz odnowę instytucji metropolitów jako organu nadrzędnego nad biskupstwami¹⁵⁷, dotyczyła wychowania kleru oraz liturgii¹⁵⁸.

Okres karoliński utrwalił własność ludzi świeckich w Kościele¹⁵⁹. Kościoły, kaplice itp. stanowiły prywatną własność fundatorów, zajmowały jednakowoż w obrębie całości wyodrębnione stanowisko. Właściciele duchowni i świeccy tych obiektów sprawowali swoją władzę posiadania niemal na równi z dobrami niesakralnymi. Dokumenty tego okresu wspominają o swobodnym dysponowaniu kościołami przez feudałów w formie kupna, sprzedaży, nadania, procesu i dziedziczenia. Istniała zależność od feudała tak w obsłudze kościoła, jak i przynależności do niego duchownych. Od właściciela zależało uposażenie kościoła i duchownych obsługujących ten kościół. Właściciel mianował do odprawiania nabożeństw w swoim kościele najczęściej duchownych ze swoich podwład-

sufraganów albo innych delegatów. W średniowieczu duży wpływ na życie kościelne wewnątrz diecezji uzyskują także kapituły katedralne. Por. S. Zorell, dz. cyt., s. 278—284; H. E. Feine, dz. cyt., s. 213—214; E. Beyreuther, dz. cyt., s. 46—51; W. M. Plöchl, dz. cyt., II, s. 126—147.

¹⁵¹ Imbart de la Tour, dz. cyt., s. 97—98.

¹⁵² Ze stanowiskiem archiprezbitera spotykamy się w okresie merowińskim. Archiprezbiter był proboszczem w ważniejszym kościele i szefem okręgu powstałego w parafii. Najstarszym dokumentem mówiącym o archiprezbiterach jest synod w Tours z 567 roku. Dokument ten zobowiązuje archiprezbitera do strofowania podległych księży za popełnione błędy oraz karania w przypadku odrzucenia napomnień. Synody z Auxerre z 580 roku, z Paryża z 614 roku i z Clichy z 621 roku zawierają rozporządzenia odnoszące się do archiprezbiterów. Por. tamże, s. 75.

¹⁵³ Reforma kościelna podjęta przez Pepina w roku 644, a kontynuowana przez Karola Wielkiego, związana była z instytucją tak chorepiskopatu, jak i archidiaconatu i dziekanów wiejskich.

¹⁵⁴ Istnienie dziekanów zostało odnotowane przez synod w Tuluzie w 844 roku. Wydaje się jednak, że pochodzenie tej instytucji jest sporo wcześniejsze. Por. tamże, s. 97—98.

¹⁵⁵ Według Hinkmara z Reims do obowiązków archiprezbitera i dziekana należało wizytowanie kleru i kościołów im podległych, kontrolowanie ich pracy duszpasterskiej, a zwłaszcza odprawiania Mszy św. i administrowania sakramentów. Archiprezbiter i dziekan co roku w lipcu składali sprawozdanie biskupowi. Oni też na początku miesiąca organizowali duchownym spotkania z Mszą św., konferencją i wspólnym rozważaniem zagadnień teologicznych i duszpasterskich. Por. A. Mazzoli, dz. cyt., s. 17.

¹⁵⁶ Według Imbarta de la Tour ustanowienie chorepiskopatu w Galii przypada na koniec panowania Pepina. Spotyka się wzmianki o jego istnieniu od 768 roku. Por. Imbart de la Tour, dz. cyt., s. 96.

¹⁵⁷ A. Mazzoli, dz. cyt., s. 15.

¹⁵⁸ Tamże.

¹⁵⁹ Por. Kapituła Frankfurcka z 794 roku, w: Monumenta Germaniae historica

nych¹⁶⁰. Takie prawo własności, uformowane we wczesnym średniowieczu pod wpływem prawa germańskiego, krzewiło się w wielu krajach. Walkę z tą formą *wprywatnienia* Kościoła podjęła dopiero reforma gregoriańska.

Chociaż budowanie kościołów przez właścicieli ziemskich trzeba odnotować jako zjawisko pozytywne i przynoszące duże korzyści w chryścianizacji środowisk, to jednak sytuacja ta przez fakt, że obiekty sakralne stawały się własnością prywatną ze wszystkimi konsekwencjami prawnymi, dawała okazję do różnych nadużyć i wyrządzała częstokroć sprawie spore szkody¹⁶¹. Chociaż skutki fenomenu kościołów własnych nie we wszystkich przypadkach były jednakowo negatywne, to jednak reforma gregoriańska skierowana była generalnie przeciw instytucji kościołów własnych, zastępując ją tzw. *prawem patronatu*.

B. WIEK XII—XIII

W okresie tym miało miejsce wprowadzenie w życie reformy gregoriańskiej, która spowodowała głębokie przeobrażenia w życiu Kościoła, w tym także na odcinku parafialnym. Sprawą istotną wówczas była potrzeba oddzielenia w życiu Kościoła funkcji duchownych od materialnych — doczesnych. Chociaż w konkretnym przypadku Kościoła lokalnego funkcje te niejednokrotnie nakładają się, to jednak jeżeli konieczność tego wymaga, można je oddzielić i powierzyć różnym podmiotom. Oddzielenie prawne tych funkcji prowadziło do określenia prawa patronatu¹⁶². Reforma gregoriańska w Kościele na odcinku pastoralnym zaakcentowała mocno aspekt Kościoła nie jako społeczności świętych — wszystkich ochrzczonych, ale jako dualistyczną społeczność stanową, złożoną z kleru i wiernych. Dał temu wyraz kardynał Humbert z Silva Candida, jeden z głównych rzeczników reformy, gdy pisał, że *świeccy winni wykonywać tylko to, co do nich należy, to znaczy sprawy świeckie (saecularia), duchowni zaś tylko te, które do nich należą, to znaczy sprawy duchowe (spiritualia)*. Tak jak duchowni nie powinni mieszać się w sprawy świeckie, tak świeccy do spraw kościelnych¹⁶³.

W nowej sytuacji właściciele kościołów nie mogli korzystać z ich daw-

inde ad anno Christi 500 usque ad annum 1500, Capitularia I, 75, s. 54 oraz Capitularia I, 94; A. Mazzoli, dz. cyt., s. 18.

¹⁶⁰ Tamże, s. 18.

¹⁶¹ Niektórzy właściciele nie chcieli płacić dziesięciny parafii, ale wyłącznie na rzecz własnych kaplic. Były przypadki, że *potentes ac nobiles* uczestniczyli w nabożeństwach w bazylikach znajdujących się blisko ich zamków, a lekceważyli parafie. Niektórzy właściciele przyjmowali duchownych różnych stopni do własnych kościołów nie pytając o zgodę biskupa. Tamże, s. 18—19.

¹⁶² Tamże, s. 20.

¹⁶³ Cytuję za B. Kumorem, w: B. Kumor, Z. Obertyński (red.), *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 1, Poznań-Warszawa 1974, s. 61.

nych praw w takim zakresie, w jakim korzystali z nich do reformy gregoriańskiej. Sprawy duchowe nie były powierzane laikom, ale należały do wyłącznej kompetencji reprezentantów Kościoła¹⁶⁴.

W omawianym tu okresie dokonywał się na szerszą skalę podział dawnych parafii, szczególnie w Italii (*la pieve*). Kościoły nowsze otrzymywały prawa parafialne i całkowitą autonomię. Przyczyny dzielenia starych parafii były różnorodne i złożone. Najczęściej miały one charakter religijno-praktyczny, związane z możliwością uczestniczenia w liturgii niedzielnej w parafii znajdującej się w stosunkowo niewielkiej odległości. W tym celu odrestaurowywano i wyposażano istniejące kościoły, aby mogły być zdolne do przyjęcia zadań duszpasterskich i parafialnych. Także wzrastający udział kleru zakonnego wspierał proces emancypacji kościołów poległych i podnoszenie ich do rangi kościołów parafialnych¹⁶⁵.

Jednym z postulatów reformy gregoriańskiej było przywrócenie dyscypliny kleru. Dla osiągnięcia tego celu widziano najlepszy środek we wspólnym życiu księży. Tę praktykę życia wspólnego księży rozprzeszczynano nie tylko na kościoły miejskie, ale także na parafie wiejskie, które często stawały się kolegiatami¹⁶⁶.

Na okres ten przypadają początki organizacji parafialnej w Polsce. Ścisłe określenie początków organizacji parafialnej w Polsce stanowi jednak problem kontrowersyjny¹⁶⁷. Jak twierdzi E. Wiśniowski, główną

¹⁶⁴ Dekrety Gracjana utrzymywały, że laicy nie mogą posiadać kościołów ani z prawa własnego, ani z uprawnienia biskupa. Zob. *Decretum Gratiani* c. XVI, p: I, q. 7, Por. A. Mazzoli, dz. cyt., s. 20.

¹⁶⁵ Tamże, s. 21.

¹⁶⁶ Tamże.

¹⁶⁷ Naukową dyskusję zapoczątkował W. Abraham wyrażając pogląd, że początek organizacji parafialnej w Polsce przypada na drugą połowę XII wieku. Pogląd swój oparł W. Abraham na założeniu, że momentem decydującym o powstaniu parafii są nie funkcje spełniane przez kościół, ale terytorialne określenie jej zasięgu. Do poglądów W. Abrahama nawiązali S. Zachorowski, F. H. Schmid oraz T. Silnicki. Uważają oni wyznaczony okręg parafialny za moment istotny w określeniu charakteru kościoła. J. Tazbirowa przyjmując za istotę parafii wyłącznie prawo sprawowania *curae animarum* uważa, że organizacja parafialna w Polsce powstała dopiero na przełomie XII i XIII wieku. Odmienne w tej sprawie stanowisko niż wyżej wymienieni utrzymuje S. Łagun, S. Kujot, P. Szafran, B. Kumor, a także częściowo E. Wiśniowski i J. Szymański. Przesuwają oni czas początków organizacji parafialnej na okres wcześniejszy, najczęściej na wiek XI, a B. Kumor uważa nawet, że parafie zaczęto organizować w Polsce już w wieku X. Za wczesnymi początkami organizacji parafialnej opowiadał się także K. Maleczyński. Zob. W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962³, s. 190—192; B. Kumor, *Początki organizacji parafialnej na ziemiach polskich*, *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* 5 (1958) z. 4, s. 103—115; S. Łaguna, *Pierwsze wieki Kościoła polskiego*, w: *Pisma*, Warszawa 1915, s. 275—276; S. Zachorowski, *Początki parafii polskich*, w: *Studia historyczne wydane ku czci prof. W. Zakrzewskiego*. Praca zbiorowa, Kraków 1908, s. 281—293; S. Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmskiej*. *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, 1902, s. 32—36; T. Silnicki, *Dzieje i ustroj Kościoła katolickiego na Śląsku do końca wieku XIV*, Warszawa 1953, s. 85—87; P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej*, Lublin 1958, s. 61—66; J. Tazbirowa, *W sprawie badań nad genezą organizacji para-*

przyczyną istniejących rozbieżności stanowisk w sprawie powstania organizacji parafialnej w Polsce są różnice w rozumieniu pojęcia parafii. Autorzy, którzy istotę parafii widzieli w wyraźnie zakreślonym okręgu albo w czynnikach jurysdykcyjnych, początki parafii umieszczają dość późno, inni zaś autorzy, którzy akcentują funkcje powstających parafii, ich początki umieszczają znacznie wcześniej. Rozwiązanie problemu utrudnia bardzo wąska baza źródłowa, która poszerza się dopiero w XIII wieku ¹⁶⁸.

Rozbudowa sieci parafialnej w Polsce pozostawała w związku z procesem chrystianizacji kraju i wzmożoną akcją osadniczą. Wydaje się, że ogólna sytuacja Kościoła w Polsce na przełomie XII i XIII wieku sprzyjała temu rozwojowi. Zaangażowanie się w fundacje kościelne, obok rodziny panującej, także możnowładztwa i dostojników kościelnych, jak również nawiązanie ożywionych kontaktów z Rzymem, przyczyniły się wydatnie do rozwoju sieci kościołów ¹⁶⁹. Rozmiary kościołów romańskich z tego okresu wskazują, że były one budowane w celu zaspokojenia potrzeb religijnych okolicznej ludności. Duchowni tych świątyń mieli uprawnienia, jakie były konieczne do pełnienia *cura animarum* (prawo szafowania sakramentów św., łącznie z chrztem, odprawianie niedzielnej i świątecznej służby Bożej, nauczania religijnego itd.). Kościoły te odgrywały ważną rolę w chrystianizacji kraju ¹⁷⁰.

We wczesnym okresie rozwoju sieci parafialnej poszczególne kościoły zasięgiem swym obejmowały szerszy teren, aniżeli później, kiedy było ich więcej. Stąd też charakterystyczną cechą parafii we wczesnym okresie były duże rozmiary okręgu parafialnego. Tę przewagę w rozmiarach nad później powstałymi parafiami zdołały one zachować do tego stopnia, że można mówić o pewnej prawidłowości między rozmiarami, a wiekiem parafii. Wielkość parafii zależała również od środowiska, w którym kościół powstawał. Na terenach gęściej zaludnionych okręgi parafialne było sporo mniejsze niż tam, gdzie dominowało osadnictwo rzadkie ¹⁷¹. Ściśle określona przynależność osady do danej parafii gwarantowana była prawem

fialnej w Polsce, *Przegląd Historyczny* 5 (1963) s. 87—88; E. Wiśniowski, Uwagi o początkach organizacji parafialnej w Polsce, *Przegląd Historyczny* 55 (1964) s. 492—500; tenże, Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji, w: J. Kłoczowski (red.), *Kościół w Polsce, Średniowiecze*, t. 1, Kraków 1966, s. 237—280; J. Szymański, Wokół genezy organizacji parafialnej w Polsce, *Przegląd Historyczny* 55 (1964) s. 501—508.

¹⁶⁸ E. Wiśniowski, art. cyt., s. 243.

¹⁶⁹ Obok fundacji monarszych i możnowładczych pojawiły się, choć jeszcze nie-liczne, pierwsze kościoły fundowane przez rycerzy oraz włączono do akcji inwestycyjnej biskupów. Por. B. Kumor, Z. Obertyński (red.), dz. cyt., t. 1, cz. 1, s. 86—87.

¹⁷⁰ Uposażenie kościołów w Polsce składało się w tym okresie z ziemi, danin i ludzi, zgodnie z przyjętą tradycją karolińską. Ważnym czynnikiem uposażenia były dziesięciny. Zob. tamże, s. 87.

¹⁷¹ Por. E. Wiśniowski, art. cyt., s. 254—255.

tw. przymusu parafialnego. Dotyczył on obowiązku spełniania określonych praktyk religijnych wyłącznie w kościele parafialnym. Ten charakterystyczny dla średniowiecza przymus spełniania podstawowych praktyk religijnych w miejscowym kościele parafialnym był ważnym czynnikiem budowania więzi między wiernymi, a kościołem parafialnym. W myśl zasady przymusu parafialnego wierni mogli uczestniczyć w niedziele i święta we Mszy św. tylko we własnym kościele parafialnym¹⁷². Tylko w nim mogli przyjmować sakramenty św.¹⁷³. Wierni obowiązani byli do ponoszenia różnych świadczeń zarówno na rzecz kościoła parafialnego, jak i innych instytucji kościelnych. Podstawowym ciężarem była dziesięcina, którą obciążono przez pewien czas jedynie skarb książęcy, potem jednak ciężar dziesięciny zaczęto przerzucać na ludność. Lata trzydzieste XIII wieku można uważać za okres, w którym świadczenia dziesięcenne nałożono na całą ludność¹⁷⁴. W większym stopniu niż dziesięciny wiernych wiązały z kościołem parafialnym i plebanem daniny i ofiary uiszczane z racji opieki duszpasterskiej jak: kołęda, stołowe oraz opłaty wchodzące w zakres *iura stolae* itp.¹⁷⁵.

Rozwój sieci parafialnej w XIII wieku w Polsce był na tyle żywiołowy, że w samym XIII wieku powstało więcej parafii niż w dwóch pierwszych wiekach chrześcijaństwa w Polsce. Zagęszczenie ich sieci na danym terenie oznaczało umocnienie się organizacji kościelnej i głębsze jej wnikanie w społeczność. Parafia stawała się poważną siłą integrującą. Nastąpiło wzmocnienie jej wewnętrznej struktury o wiele nowych elementów: szkoła, szpital, bractwa itp.¹⁷⁶. Dzięki wzmocnieniu jej struktury wewnętrznej, zaczęła ona spełniać obok religijnych także wiele innych funkcji, co przyczyniało się do pogłębienia jej więzów społecznych¹⁷⁷.

¹⁷² Liczba świąt obowiązujących oprócz niedziel była pokaźna. Na początku XIV wieku było ich około 50. Tak liczne święta spełniały wówczas ważne funkcje społeczne, zastępując niejako dzisiejsze urlopy. Uczęszczanie do kościoła miało aspekt nie tylko religijny. W kościele dowiadywano się m. in. o wydarzeniach w okolicy. Uczęszczanie do kościoła stanowiło także okazję do spotkań towarzyskich i wymiany myśli. Powtarzanie zaś tego z mniejszą lub większą regularnością wpływało na tworzenie się wśród wiernych poczucia wspólnoty parafialnej. Zob. E. Wiśniewski, art. cyt., s. 364—365.

¹⁷³ Statut legata Filipa z roku 1219 i biskupa Nałkera z 1320 zabraniały plebanom przyjmowania na nabożeństwa w swym kościele obcych parafian, jak również udzielania im sakramentów, grożąc sankcjami za nieprzestrzeganie tych zakazów, wielokrotnie powtarzanych przez późniejsze ustawodawstwo parafialne. Zob. tamże, s. 363—364.

¹⁷⁴ Tamże, s. 369.

¹⁷⁵ Tamże, s. 370—371.

¹⁷⁶ O ile na Zachodzie Europy organizacje brackie były rozpowszechnione już w XIII i XIV wieku i odgrywały dużą rolę w budzeniu aktywności religijnej wiernych, o tyle w Polsce koncentrowały się one głównie w miastach i zaczęły się rozwijać dopiero w XIV wieku.

¹⁷⁷ A. Witkowska, Przemiany XIII wieku (1198—1320), w: J. Kłoczowski (red.), *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966—1945*, Lublin 1980, s. 63.

5. PRZYNALEŻNOŚĆ DO PARAFII W WIEKU XIV—XX

W omawianym tu okresie spotykamy nowe uwarunkowania życia i działalności Kościoła, wywierające również wpływ na funkcjonowanie parafii i model przynależności do niej¹⁷⁸.

A. OKRES HUMANIZMU (XIV—XVI WIEK)

Ustrój parafialny rozwijał się w Kościele stopniowo, ale w obecnie omawianym okresie parafia stanowiła odrębną, opartą na mocnych podstawach prawnych jednostkę organizacyjną w Kościele. Stanowiła ona już określoną społeczność religijną z własnym ludem, ośrodkiem życia religijnego, zinstytucjonalizowanymi czynnościami grupowymi i o pewnej, przynajmniej organizacyjnej, a być może i społecznej zwartości. Społeczna zwartość parafii wydaje się nie ulegać wątpliwości, gdyż nawiązywała ona mocno do grup terytorialno-sąsiedzkich, a nawet niekiedy wchłonięła te grupy organizacyjnie¹⁷⁹.

Zdaniem H. Wieh przyczyny reformacji tkwią między innymi w zaniedbaniach duszpasterskich XIV i XV wieku. Biskupi troszczyli się więcej o politykę i swoje prebendy niż o powierzone im diecezje¹⁸⁰. Można było odnieść wrażenie, że Kościół wydawał się być własnością duchowieństwa, która musi przynosić gospodarcze korzyści¹⁸¹. Pogoń na różnych szczeblach hierarchii duchownej za gromadzeniem w jednym ręku jak największej liczby beneficjów, biskupstw, kanonii, probostw była plagą życia kościelnego. Inny problem stanowiły masy kleru, zwłaszcza miejskiego, żyjące wskutek szczupłych uposażeń na pograniczu nędzy. Byli to przeważnie tzw. altaryści, zobowiązani do odprawiania Mszy za zmarłych w zamian za stały dochód oparty na jakiejś fundacji¹⁸². Na ten okres przypada obniżenie obyczajów i karności kościelnej, a zewnętrznym przejawem tego zjawiska było lekceważenie duchowieństwa przez lud. Głosy domagające się natychmiastowej reformy w Kościele pozostawały poza wpływem na bieg sytuacji eklezjalnej¹⁸³.

Według P. Adam od połowy XIV wieku zauważalny był upadek życia

¹⁷⁸ H. Wieh, dz. cyt., s. 16—24; A. Mazzoli, dz. cyt., s. 21—27; W. Croce, art. cyt., s. 31—37.

¹⁷⁹ J. Majka, dz. cyt., s. 38.

¹⁸⁰ H. Wieh, dz. cyt., s. 16.

¹⁸¹ Tamże: E. Iserloh, Luther und die Reformation. Beiträge zu einem ökumenischen Lutherverständnis, Aschaffenburg 1974, s. 21; H. G. Beck, Die mittelalterliche Kirche. Zweiter Halbband: Vom kirchlichen Hochmittelalter bis zum Vorabend der Reformation, HdKG III, 2, Freiburg-Basel-Wien 1968, s. 676—697; H. Wieh, dz. cyt., s. 16.

¹⁸² Por. J. Kłoczowski, Wspólnoty chrześcijańskie, Kraków 1964, s. 394.

¹⁸³ Por. E. Iserloh, dz. cyt., s. 26.

religijnego w parafiach¹⁸⁴. Jak stwierdzają H. Wieh i J. Kłoczowski, częstym zjawiskiem w życiu parafialnym było niewykonywanie przez proboszczów ich obowiązków duszpasterskich. Czerpali oni jedynie dochody z probostwa, całą pracę zrzucali na słabo płatnych i nieprzygotowanych wikariuszy¹⁸⁵. Opracowania tego okresu wskazują na niski poziom religijny i kulturalny zwłaszcza kleru parafialnego, którego duszpasterstwem objęta była prawie cała ludność¹⁸⁶. Niejednokrotnie między parafiami, zwłaszcza w miastach, gdzie parafie i kościoły znajdowały się blisko siebie, wytwarzała się sytuacja konkurencji, sprzyjająca rozwojowi tych elementów duszpasterstwa, które byłyby atrakcyjne dla mieszkańców. W wieku XV i XVI można odnotować współzawodnictwo w fundowaniu beneficjów związanych z ołtarzem lub kaplicą z najczęściej spotykanym zobowiązaniem odprawiania określonej liczby Mszy św. W tym czasie znana była instytucja *delle carretorie*, polegająca na tym, że kościoły nie będące parafiami, sprawowały nad określonymi grupami osób czy domów niektóre prawa parafialne, np. prawo udzielania ślubów, Komunii wielkanocnej albo grzebania zmarłych¹⁸⁷.

Na wiek XIV i XV przypada rozwój bractw religijnych¹⁸⁸. Wpływ na to miały różne czynniki¹⁸⁹. Wiele z nich obok celów ściśle religijnych stawiało sobie zadania charytatywne, usiłując realizować ideał miłości Boga i bliźniego. Bractwa te skupiały się zarówno wokół kościołów klasztornych, jak i parafialnych; często miały w nich specjalne ołtarze lub kaplice, przy których członkowie gromadzili się w określonym czasie na wspólne nabożeństwa. W czasie uroczystości parafialnych członkowie bractw występowali w zwartej grupie, nierzadko w specjalnych strojach i z własnymi chorągwiami¹⁹⁰. W zależności od uwarunkowań miejscowych bractwa przyczyniały się do rozwoju życia religijnego i mogły mieć wydatny wpływ na budzenie więzi z parafią, albo też były parafią.

¹⁸⁴ Por. P. Adam, *La vie paroissiale en France en XIV siecle*, Paris 1964, s. 315.

¹⁸⁵ J. Kłoczowski, dz. cyt., s. 394; H. Wieh, dz. cyt., s. 16.

¹⁸⁶ J. Kłoczowski, dz. cyt., s. 394.

¹⁸⁷ A. Mazzoli, dz. cyt., s. 23.

¹⁸⁸ Por. G. le Bras, *Institutions ecclesiastique de la chretienité medievale*, Gay 1964, s. 414; P. Adam, dz. cyt., s. 315; G. le Bras, *Etudes de sociologie religieuse*, Paris 1956, t. 2, s. 423—462; R. Ruis Jusue, *Las cartas des Hermandad en Espana*, An. Hist. Der. Esp. 1938 s. 387—463; Schreiber, *Religiose Verbände in mittelalterlichen Wertung*, HJ 1949 s. 184—359; E. Benz, *Christliche Bruderschaften*, *Zeitschrift für Religions und Geistesgeschichte*, 1961 s. 297—392; Ch. Lereboullet, *Recherches sur les confreries de metiers à Rouen du XIIIe au XVe siecle*, w: *Positions de thèses de l'Ecole des Chartes*, 1960, s. 67—74; H. F. Westlake, *The parish Gilds of Mediaeval England*, Londres 1919, L. Maitre, *Les confreries bretonnes*, Nantes 1876.

¹⁸⁹ Wymienia się tu wykorzenienie ze środowiska parafilanego wielu ludzi, spadek praktyk religijnych, obojętność na problemy religijne itp. Por. P. Adam, dz. cyt., s. 315.

¹⁹⁰ G. le Bras, *Les confréries chrétiennes. Problemes et propositions*, *Etudes de sociologie religieuse*, Paris 1956, t. 2.

w parafii¹⁹¹. Mogły one być przyczyną napięć¹⁹² albo też czynnikiem solidarności chrześcijańskiej i elementem wzmacniającym wspólnotę parafialną¹⁹³.

B. PRZYNALEŻNOŚĆ DO PARAFII WEDŁUG SOBORU TRYDENCKIEGO

Sobór Trydencki zareagował na reformację i nadużycia okresu przedtrydenckiego. Dla duszpasterstwa w ogóle, a dla parafii w szczególności był on wydarzeniem o dużym znaczeniu. Przez swoje dekrety Sobór położył podstawy dla duszpasterstwa diecezjalnego i parafialnego na następne stulecie¹⁹⁴. Wiele spraw dotychczas niewyjaśnionych i nieujednoczonych w Kościele, na Soborze zostało ustabilizowanych i ujętych prawnie¹⁹⁵.

W kwestii diecezji i parafii oraz duszpasterstwa realizowanego w ramach tych instytucji zwrócono szczególnie uwagę na te zagadnienia, które były przedmiotem negacji reformacji, albo których praktyka w wiekach poprzednich zgłaszała wiele zastrzeżeń¹⁹⁶. W ten sposób na wokandzie obrad soborowych znalazły się sprawy stosunku kleru diecezjalnego do zakonników, obowiązek rezydencji i osobistego zaangażowania w duszpasterstwie biskupów i proboszczów, określenia terytorium parafii, kumulacji urzędów itp.¹⁹⁷. Zagadnienie przynależności do parafii mieściło się w rozważaniach nad określeniem terytorium parafii.

Sobór Trydencki uwzględnił reformatorskie żądania wielu synodów z XV i XVI wieku i niektóre ich postanowienia uczynił powszechnie obowiązującymi¹⁹⁸. Zdaniem C. Floristana, bez tych synodów Sobór Trydencki nie mógłby dokonać tak wielkiego kroku naprzód¹⁹⁹.

Dokumenty soborowe nie zajmują się wprost zagadnieniem przynależności do parafii, ani nie używają tego sformułowania. Jednakże dotyczą one tego zagadnienia i dostarczają wiele materiału do jego opraco-

¹⁹¹ P. Adam, dz. cyt. s. 315.

¹⁹² Były przypadki, że bractwa ustawiano w sytuacji konkurencyjnej i opozycyjnej do parafii. Por. Le Bras, *Les institutions*, dz. cyt., s. 417.

¹⁹³ Wśród członków bractw religijnych byli przedstawiciele wszystkich klas społecznych. Por. tamże, s. 417.

¹⁹⁴ S. J. Kilian, dz. cyt., s. 5; C. Floristan, dz. cyt., s. 56—57; H. Wieh, dz. cyt., s. 18.

¹⁹⁵ S. J. Kilian, dz. cyt., s. 5.

¹⁹⁶ H. Wieh, dz. cyt., s. 15.

¹⁹⁷ V. Bo, *La parrocchia tra passato e futuro*, Assisi 197, s. 24—35; A. Mazzoli, dz. cyt., s. 15—24.

¹⁹⁸ Por. Maas-Ewerd, *Liturgie und Pfarrei*, Paderborn 1969, s. 139.

¹⁹⁹ Por. C. Floristan, dz. cyt., s. 57.

wania z racji rozważań nad Kościołem²⁰⁰, diecezją²⁰¹ i parafią, a szczególnie nad jej rozgraniczeniem terytorialnym.

Sobór Trydencki, przekonany o wielkim znaczeniu religijnym, społecznym i duszpasterskim parafii, przeprowadził reformę parafii na trzech płaszczyznach:

- terytorium parafii, jej kościół i beneficjum,
- prawa i obowiązki proboszcza,
- nauczanie i formacja duchowieństwa²⁰².

Gdy chodzi o diecezję i parafię Sobór Trydencki nie przekazał traktatów teologicznych, ale dał wypowiedzi reformujące karność kościelną, odnowił koncepcję, określił strukturę i funkcje parafii²⁰³.

Sobór Trydencki, jak twierdzi J. Comblin, nie widział w parafii wspólnoty, ale instytucję, gdzie udziela się sakramentów św. i naucza wiernych i gdzie proboszcz ma osobistą odpowiedzialność za parafian²⁰⁴. Stąd i przynależność do parafii trydenckiej kształtuje się bardziej jako przynależność do instytucji religijnej niż do wspólnoty. Przynależność tę określają elementy tworzące instytucję parafialną. Sobór Trydencki wyakcentował wśród tych elementów terytorium, proboszcza znajdującego swych parafian, świątynię oraz czynności parafialne, a zwłaszcza udzielanie sakramentów św.²⁰⁵. Trzy elementy parafii: określony lud parafialny, własny kościół i własny pasterz zostały określone wyraźnie²⁰⁶.

Dokumenty soborowe stanęły na stanowisku, że parafia ma charak-

²⁰⁰ Kościół w teologii R. Bellarmina został ukazany jako organizacja światowa pod kierownictwem papieża, kierownictwo hierarchiczne Kościoła, osoba prawna i instytucja, a nie *congregatio fidelium*. Por. H. Wieh, dz. cyt., s. 18; Y. Congar, *Die Lehre von der Kirche. Vom Abendländischen Schisma bis zur Gegenwart*, w: *Handbuch der Dogmengeschichte*, red. M. Schmausa i in., Freiburg 1954, t. 2, s. 61.

²⁰¹ Sobór Trydencki wyraźnie wzmocnił stanowisko biskupa w diecezji. Biskup jest właściwym pasterzem diecezji, odpowiedzialnym za religijny i moralny stan wszystkich diecezjan. Położono nacisk na osobisty udział biskupa w duszpasterstwie na terenie jego diecezji; obowiązek głoszenia słowa Bożego przez biskupa, udzielania sakramentów św. i troski, aby duszpasterstwo było dobrze wypełniane we wszystkich parafiach diecezji. Wypełnienie tych obowiązków wymaga od biskupa zachowania obowiązku rezydencji. Za najważniejszą troskę biskupa Sobór uważa zabiegi o odpowiednią formację kleru: duchowną, teologiczną i duszpasterską. W tym celu zalecono zakładanie seminariów duchownych. Uwzględniając wcześniejsze nadużycia w tej sprawie, Sobór zabronił udzielania święceń tym, którzy nie mają tytułu do zapewnienia utrzymania. Zob. Sesja VI, de reform. c. 1; Sesja VI, de reform. c. 4; Sesja XXI, de reform. c. 8; Sesja XXII, de reform. c. 15, Sesja V, de reform. c. 2; Por. K. Hofmann, *Die kirchenrechtliche Bedeutung des Konzils von Trient*, w: *Das Weltkonzil von Trient, Sein Werden und Wirken*, red. G. Schreiber, Freiburg Brsg. 1951, t. 1, s. 281—296; V. Bo, dz. cyt., s. 31; W. Croce, art. cyt., s. 34—35.

²⁰² V. Bo, dz. cyt., s. 31.

²⁰³ A. Mazzoli, dz. cyt., s. 23.

²⁰⁴ J. Comblin, *Teologia della città*, Assisi 1971, s. 375.

²⁰⁵ V. Bo, dz. cyt., s. 31.

²⁰⁶ T. Maas-Ewerd, dz. cyt., s. 146.

ter terytorialny ²⁰⁷, a więc musi mieć ściśle określone granice ²⁰⁸. Zamieszkanie na terytorium parafii jest warunkiem przynależności do niej. Trydencka zasada parafialna obejmuje principium terytorialne, które bardzo mocno przypisuje mieszkańców określonego terytorium do parafii ²⁰⁹. Dokumenty soborowe konsekwentnie zalecają, aby parafie nie rozciągały się na zbyt wielkim terytorium. Miarą zaś tego, czy parafia ma adekwatne terytorium, jest uporządkowana opieka duszpasterska nad wiernymi oraz możliwość obustronnego poznania się proboszcza i wiernych ²¹⁰. Motywem dla przyjęcia takiej zasady parafialnej przez Sobór było większe bezpieczeństwo zbawienia dusz powierzonych ²¹¹. Tekst soborowy nie tylko wymaga stałych granic parafii, ale także powierza stałą opiekę religijną jednemu kapłanowi, który ma mieszkać w parafii, głosić słowo Boże, udzielać sakramentów św. i dbać o wychowanie religijne młodzieży ²¹².

Drugim elementem określającym przynależność do parafii jest duszpasterz. W nauczaniu trydenckim duszpasterzem jest przede wszystkim biskup, a proboszcz dopiero na drugim miejscu. Wszystko, co Sobór mówi o biskupach odnosi się proporcjonalnie także do proboszczów ²¹³. Według Soboru proboszcz powinien pozostawać w relacjach ze swoimi parafianami, co wyraża się w stwierdzeniu, że proboszcz powinien znać swoich parafian, a parafianie swego proboszcza, u którego w sposób ważny mogą przyjąć niektóre sakramenty ²¹⁴. Kontakty proboszcza z wiernymi powinny być oparte wprawdzie na ogólnej wzajemnej znajomości, to jednak, jak się wydaje, będą to bardziej relacje rzeczowe niż osobowe, relacje nie wspólnotowe, ale uzależnienia. W parafiach wielkich, gdzie proboszcz nie

²⁰⁷ Pojęcie ściśle określonych granic parafii formowało się już od VII wieku, na co miał wpływ rodzący się wtedy system beneficjów oraz trochę później prawo-patronatu. Od VIII wieku terytorialne określenie parafii znajdowało wyraźne potwierdzenie w prawie partykularnym. Jednakże w praktyce terytorialne określenie parafii postępowo powoli i trwało w wiekach następnych. Przyspieszenia terytorialnego określenia parafii dokonał zapoczątkowany w X wieku podział parafii miejskich oraz potrzeba zabezpieczenia praw proboszcza. W XII wieku terytorialne określenie parafii stało się niemal zasadą. Wspomnianej zasadzie przeczyła niejednokrotnie praktyka. Dlatego Sobór Trydencki zajął się tą sprawą. Dokumenty trydenckie zobowiązywały biskupów do dokładnego określenia terytorium istniejących już parafii i w podobny sposób powoływania nowych. Por. J. Parisella, art. cyt., s. 599—600; J. Bakalarz, dz. cyt., s. 13; Ph. Moroto, *Institutiones iuris canonici*, t. 2, Romae 1919, s. 771; A. Mickels, *The constitutives elements of parishes*, Washington 1950, s. 21—22.

²⁰⁸ Por. Sesja XXIV, de reform. c. 13; Sesja XIV, de reform. c. 9.

²⁰⁹ S. J. Kilian, dz. cyt., s. 6.

²¹⁰ Sesja XXI, de reform. c. 4.

²¹¹ S. J. Kilian, dz. cyt., s. 6.

²¹² Por. Sesja XXIII, c. 1; Sesja XXIV, c. 4.

²¹³ Por. J. Majka, dz. cyt., s. 39; A. L. Szafrński, art. cyt., s. 23; E. Maas-Ewerd, dz. cyt., s. 143.

²¹⁴ Sesja XXIV, c. 13.

może wszystkich zadań duszpasterskich wypełnić, trzeba wyznaczyć duchownych pomocniczych²¹⁵. W przypadkach konieczności pomocniczych duchownych, biskup może ich mianować nawet wbrew woli proboszcza²¹⁶. Sobór uregulował także sprawy współżycia i współpracy między duchowieństwem parafialnym a zakonami²¹⁷.

Trzecim elementem określającym przynależność do parafii jest kościół parafialny. Świątynia stanowi centrum parafii i dlatego jej znaczenie, podobnie jak urzędu proboszczowskiego zostało docenione przez dokumenty soborowe²¹⁸. Jak Sobór Lateraneński V uregulował sprawę łączenia parafii²¹⁹, tak Sobór Trydencki w swym *Decretum de reformatione* polecił biskupom pomnażać liczbę parafii w tym celu, aby wierni mogli bez przeszkód korzystać z sakramentów św. Ze swej strony wierni powinni, w miarę możliwości, przyczyniać się do utrzymania kościołów, jeśli by tradycyjne dochody nie były wystarczające²²⁰. Chociaż w tej sprawie Sobór nie podał konkretnych wskazań, to jednak wydaje się, że samo zauważenie tej potrzeby poszerza udział wiernych w życiu parafii i stanowi ważny element w budzeniu poczucia przynależności do parafii. Sobór przypominał starą zasadę, aby wierni często, przynajmniej w niedziele i święta, uczęszczali do swych kościołów parafialnych²²¹. Postanowiono także zadbać o właściwe rozgraniczenie parafii, aby umożliwić każdemu posiadanie i poznanie własnego proboszcza i aby umożliwić kontakt z własnym kościołem parafialnym²²².

Elementem przynależności do parafii są także czynności duszpasterskie, wykonywane głównie przez proboszcza, a jeśli tego wymaga wielkość parafii także przez kapłanów pomocniczych działających w jego imieniu. Wśród obowiązków proboszcza szczególnie zostało wyakcentowane przepowiadanie słowa Bożego. Wprawdzie nie ma w dekretach trydenckich mowy o roli przepowiadania słowa Bożego w budowaniu więzi z parafią, to jednak samo wyakcentowanie tego obowiązku wydaje się to zakładać. Obowiązek przepowiadania słowa Bożego odnosi się nie tylko do niedziel i świąt, ale także do dni powszednich w Wielkim Poście i Adwencie²²³. Ze wszystkich kategorii parafian w sposób szczególny zosta-

²¹⁵ Sesja XXI, de reform. c. 4.

²¹⁶ Sesja XXI, de reform. c. 4.

²¹⁷ Apostolat zakonników nie został zabroniony, ale ukazany jako pomocniczy w realizacji potrzeb diecezji, szczególnie w formacji kleru diecezjalnego. Por. A. Schrott, dz. cyt., s. 12; C. Floristan, dz. cyt., s. 57; W. Croce, art. cyt., s. 35—36.

²¹⁸ Por. T. Maas-Ewerd, dz. cyt., s. 146.

²¹⁹ Zob. Conciliorum oecumenicorum Decreta, wydane przez Centro di Documentazione per le Scienze Religiose, Bologna 1962, s. 593.

²²⁰ Zob. tamże, s. 705—706; Por. A. L. Szafrński, art. cyt., s. 23.

²²¹ Zob. Conciliorum oecumenicorum Decreta, s. 713—743.

²²² Tamże, s. 744.

²²³ Sesja XXIV, de reform. c. 4.

ła dostrzeżona młodzież. W świetle dekretu trydenckiego proboszcz ma szczególnie obowiązek nauczać prawd wiary młodzież ²²⁴.

C. PARAFIA W OKRESIE POTRYDENCKIM (XVII—XX WIEK)

Okres potrydencki charakteryzował centralizm i jurydyzm w podejściu do eklezjologii. Kościół w teologii K. Bellarmina był instytucją, organizacją o zasięgu światowym pod przewodnictwem papieża, osobą prawną. Konsekwentnie parafie były traktowane jako najniższe jednostki organizacyjne Kościoła, powołane dla bezpośredniej opieki duszpasterskiej nad wiernymi. To prawno-administracyjne rozumienie parafii prowadziło do zbyt mocnego podkreślania praw proboszcza. To zaś w połączeniu z laicko-józefińskimi ideami Oświecenia doprowadziło w praktyce do sprowadzenia stanowiska proboszcza bardziej do rangi administratora i działacza oświatowego niż duszpasterza w pełnym słowa znaczeniu ²²⁵. Jak z jednej strony zagubiono w tym okresie ideę parafii jako społeczności religijnej, tak z drugiej strony wystąpiły dążenia do podniesienia jeszcze autorytetu proboszczów. Wyraz tej ostatniej tendencji dał synod w Pistoii (1786) twierdząc, że *parafia jest z ustanowienia Bożego*. Stwierdzenie to zostało potępione przez Piusa VI w Konstytucji *Auctorem fidei* w 1794 roku ²²⁶.

Wiek XIX obok józefinizmu i tendencji gallikańskich przynosi z sobą industrializację i rozwój miast, a wraz z tym rozrost parafii, szczególnie miejskich. Parafie kilkudziesięciotysięczne nie były już w tamtym okresie rzadkością. Parafia taka była przede wszystkim jednostką terytorialno-administracyjną. Na tej płaszczyźnie kształtowało się poczucie przynależności do parafii. Rozwój organizacyjny parafii w tym okresie szedł nie w kierunku dzielenia parafii, ale zwiększania liczby wikariuszy i rozmiarów świątyni. Od strony oddziaływania duszpasterskiego parafia taka traciła na znaczeniu, najczęściej na rzecz organizacji katolickich, mających charakter bardziej stowarzyszeniowy, niż wspólnotowy ²²⁷. W takiej sytuacji dokonywało się wyobcowanie wielu wiernych z życia parafialnego, mały tylko odsetek parafian był objęty tradycyjnym duszpasterstwem, zwłaszcza w mieście. Parafia tworzyła w osobie proboszcza jakby skle-

²²⁴ Sesja XXIV, de reform. c. 4.

²²⁵ H. Wieh, dz. cyt., s. 17—19; J. Majka, dz. cyt., s. 39—40; T. Maas-Ewerd, dz. cyt., s. 137—146.

²²⁶ Już na początku XVII wieku paryski teolog E. Richer powołując się na Gersona głosił, że instytucja proboszczów jest z prawa Bożego. Biskupi, jego zdaniem, są następcami Apostołów, a podlegli im proboszczowie następcami 72 uczniów. Tezy E. Richera zostały odrzucone przez francuski synod prowincjonalny z 1612 roku, ale stanowiły pobudkę dla wyłonionych potem dążeń gallikanizmu, a przede wszystkim jansenizmu. Por. H. Wieh, dz. cyt., s. 20; J. Majka, dz. cyt., s. 40.

²²⁷ Tamże, s. 41.

pienie nad wieloma organizacjami istniejącymi na jej terenie²²⁸. Działalność parafii kładła akcent na szerzenie subiektywnych form pobożności²²⁹. Dopiero na przełomie XIX i XX wieku zaznacza się nawrót do trydenckiej koncepcji parafii jako ośrodka bezpośredniego oddziaływania proboszcza. W dużej mierze przyczynili się do tego teologowie H. Swoboda²³⁰, W. Schwer²³¹ oraz L. Engelhart²³², którzy w oparciu o badania statystyczne wysuwali propozycje uzdrowienia duszpasterstwa parafialnego, głównie przez dzielenie parafii miejskich. Od tej pory nastąpiło przewyciężenie tendencji utrzymywania wielkich parafii i budowy monumentalnych kościołów²³³.

Duży wpływ na zmianę podejścia do parafii miało nowe spojrzenie na Kościół od czasu J. A. Möhlera²³⁴ i jego kontynuatorów. Odkrycie Kościoła jako organicznej wspólnoty miało istotne znaczenie dla duszpasterstwa. Obok dyskusji eklezjologicznych prowadzono rozważania dotyczące teologicznego charakteru parafii i znaczenia jej dla duszpasterstwa. Dyskusje te nabrały sporego rozmachu w okresie międzywojennym²³⁵. Chodziło o wypełnienie teologiczną treścią utrwalonego wielowiekową praktyką jurydycznego określenia parafii²³⁶. Nowe spojrzenie na Kościół rzutowało w pewien sposób na refleksję nad parafią: Prace R. Guardiniego²³⁷, C. Noppela, R. Parscha, L. Siemera, X. Arnolda, O. von Nell-Breuninga i innych są przykładem nowego podejścia do tej problematyki.

Po zakończeniu II wojny światowej dyskusja teologiczna nad parafią rozpoczęła się na nowo. Chodziło w niej między innymi o odpowiedź, w jakim stopniu można dane eklezjologiczne zastosować do wspólnoty parafialnej²³⁸. Czy można powiedzieć za F. X. Arnoldem, że co dotyczy

²²⁸ Por. A. Schrott, *Seelsorge im Wandel der Zeiten. Formen und Organisation seit der Begründung des Pfarrinstituts bis zur Gegenwart. Ein Beitrag zur Pastoralgeschichte*, Graz-Wien 1949, s. 180—182; T. Maas-Ewerd, dz. cyt., s. 117—124.

²²⁹ H. Wieh, dz. cyt., s. 21; Maas-Ewerd, dz. cyt., s. 155n.

²³⁰ H. Swoboda, *Grosstadtseelsorge, eine pastoraltheologische Studie*, Regensburg 1909.

²³¹ W. Schwer, *Die alte Pfarrei in der neuen Stadt*, Bonner Zeitschrift für Theologie und Seelsorge, Düsseldorf 31 (1924) s. 60—77.

²³² L. Engelhart, *Neue Wege der Seelsorge im Ringen um die Grosstadt*, Innsbruck 1928.

²³³ J. Majka, dz. cyt., s. 42.

²³⁴ J. A. Möhler, *Die Einheit der Kirche oder das Prinzip des Katholizismus dargestellt im Geiste der Kirchenväter der ersten drei Jahrhunderte*, Tübingen 1825.

²³⁵ Por. J. Majka, dz. cyt., s. 40—41.

²³⁶ H. Wieh, dz. cyt., s. 21—23.

²³⁷ Z wielką nadzieją podchodzi R. Guardini do przewyciężania indywidualistycznego podejścia w duszpasterstwie, subiektywizmu w życiu duchowym oraz wkoźnienia świadomości opartej o ideę wspólnoty. Por. R. Guardini, *Das Erwachen der Kirche in der Seele*, w: tenże (red.), *Vom Sinn der Kirche. Fünf Vorträge*, Mainz 1923, s. 1—19; T. Maas-Ewerd, dz. cyt., s. 160—163.

²³⁸ Por. L. Siemer *Pfarrfamilie und Ecclesiola*, *Die neue Ordnung* 3 (1949) z. 1, s. 37—52.

Kościola, dotyczy także diecezji i *per modum participationis* także parafii? ²³⁹ Czy można w ogóle mówić o wymiarze teologicznym parafii, skoro ona jest przedmiotem rozważań kanonicznych ze względu na swoje kościelne pochodzenie i prawo?²⁴⁰ Dalszym pytaniem powojennej dyskusji była konieczność i granice stosowania *principium* parafialnego ²⁴¹. Dyskusja znalazła swoje zakończenie w pismach K. Rahnera, odsuwających przeważająco do niedawna indywidualizm i subiektywizm i odkrywających na nowo parafię jako wspólnotę ²⁴². Parafia nie jest dłużej tylko instytucją opieki duszpasterskiej nad wiernymi, ale miejscem — wydarzeniem Kościoła, wspólnotą dla zbawczego działania Chrystusa. Na obu płaszczyznach: wspólnotowej i instytucjonalnej należy widzieć przynależność do parafii jej członków. To nowe odkrycie parafii miało bezpośredni wpływ na wypowiedzi Ojców Soboru i teologię II Soboru Watykańskiego ²⁴³.

ZAKOŃCZENIE

Naszkicowany aspekt historyczny przynależności do parafii ukazuje zmienność form parafii, teologicznego i organizacyjnego jej rozumienia. Chrześcijanie od początku w wyznawaniu swojej wiary łączyli się we wspólnotach religijnych. W miarę postępowania instytucjonalizacji z żywych wspólnot pierwotnych powstały parafie, o których Kościół zawsze mówił, że w przeciwieństwie do diecezji są pochodzenia prawno-kościelnego. Diecezje dzielono na parafie w tym celu, aby lepiej zaspokoić potrzeby wiernych. Wciąż na nowo w obrębie i poza prawnie rozumianymi parafiami dochodziło do urzeczywistniania wiary we wspólnotach, odpowiadających każdej epoce ²⁴⁴. W tej koegzystencji parafii z małymi wspólnotami rodziło się w każdej epoce pytanie: jakie jest w danym okresie adekwatne określenie istoty, koncepcji oraz przynależności do parafii. W odpowiedzi na to pytanie zawsze ważna była koncepcja Kościoła oraz

²³⁹ Por. F. X. Arnold, *Glaubensverkündigung und Glaubensgemeinschaft. Beiträge zur Theologie der Verkündigung der Pfarrei und des Laientums*, Düsseldorf 1955, s. 100.

²⁴⁰ Por. O. von Nell-Breuning, *Pfarrgemeinde, Pfarrfamilie, Pfarrprinzip*, *Trierer Theologische Zeitschrift* 56 (1947) s. 257—262.

²⁴¹ Podsumowanie dyskusji nad zasadą parafialną znajduje się w artykule J. Homeyer, *Il rinnovamento del concetto di parrocchia*, w: H. Rahner (red.), *La parrocchia*, dz. cyt., s. 187—221.

²⁴² K. Rahner, *Per una teologia della parrocchia*, tamże, s. 39—57; tenże, *Die Träger des Selbstvollzugs der Kirche*, w: *Handbuch Der Pastoraltheologie*, Freiburg-Basel-Wien 1964, t. 1, s. 174—179.

²⁴³ H. Wieh, dz. cyt., s. 23—24.

²⁴⁴ Por. K. Rahner, *Friedliche Erwägungen über der Pfarrprinzip*, w: tenże, *Schriften II*, s. 325—328.

określenie stosunku parafii do diecezji i Kościoła powszechnego. Pojęcie parafii, kiedyś religijno-moralne, od Soboru Trydenckiego nabrało znaczenia prawnego i socjologicznego. Ta ostatnia interpretacja parafii znalazła szczególny swój wyraz w Kodeksie Prawa Kanonicznego. W zależności od rozumienia parafii kształtował się model przynależności do parafii. Vaticanum II zauważyło i dowartościowało wspólnotowy wymiar parafii. Parafia jest wspólnotą i organizacją jednocześnie, powiązana strukturami ponadparafialnymi i otwartą na diecezję, a przez nią na Kościół Powszechny. Z soborowej definicji parafii wynikają, jak się wydaje, główne płaszczyzny przynależności do parafii: przepowiadanie Słowa, liturgia, a zwłaszcza sprawowanie Eucharystii oraz braterstwo wszystkich parafian i ich związek z duszpasterzem pozostającym w ścisłych relacjach z biskupem.

ASPECT HISTORIQUE DE L'APPARTENANCE À LA PAROISSE

Résumé

Les changements véhéments de la civilisation ont transformé le milieu social dans lequel la paroisse et sa tâche pastorale font face aux nouvelles conditions. On y voit le problème de l'appartenance à l'Eglise au niveau de la paroisse qui devient le problème important pour la tâche pastorale contemporaine. Pour mieux le comprendre il faudrait présenter son aspect historique.

La création de la paroisse n'est liée ni au concile ni aux décrets du pape. On la doit à un fait spontané, un acte local. Le système paroissial se formait autrement dans les villes et dans les villages. Les éléments qui influent sur l'appartenance à la paroisse étaient: le sanctuaire, le territoire de la paroisse, le curé, les activités pastorales. Au début, on insistait sur l'aspect religieux et communautaire, après, avec le progrès de l'institutionnalisation de la paroisse, sur la dimension institutionnelle et juridico-sociologique.

L'Eglise affirmait toujours que la paroisse, contrairement à la diocèse, avait la provenance juridico-ecclésiastique. On partageait les diocèses en paroisses afin de mieux servir aux besoins des fidèles. Elle est créée du corps de la diocèse, et ce n'est que là, elle peut retrouver son essentiel et sa raison d'être. La paroisse reste ouverte à toutes les initiatives diocésaines et par la diocèse à celles de l'Eglise universelle.

Dans la formation du modèle de l'appartenance à la paroisse on voit l'importance de la période de la création du système paroissial, l'influence des réformes carolingiennes et grégoriennes et celle du Concile de Trente. Tous ces événements avaient influé décisivement sur la formation du modèle institutionnel de l'appartenance à la paroisse. Les discussions concernant la paroisse de la première moitié du XX-e siècle et le Concile de Vatican II ont revalorisé l'aspect communautaire de la paroisse. D'après le Concile, la définition de la paroisse implique les plans principaux sur lesquels il faut développer le sens de l'appartenance à la paroisse: la prédication de la Parole, la liturgie surtout celle de l'Eucharistie et la fraternité de tous les paroissiens et leur lien avec le curé restant en relation directe avec son évêque.